

Till RIGs 90-årsjubileum

Mats Hellspong

Tidskriften RIGs första nummer utkom hösten 1918. Den 12 april 1918 hade Föreningen för svensk kulturhistoria bildats i Stockholm. Ett syfte var att skapa en mötesplats kring aktuella frågor inom etnologi, arkeologi, etnografi och kulturhistoria i vidare mening. Man ordnade diskussionsmöten och exkursioner och sökte skapa opinion i stadsplaneringsfrågor och restaureringsärenden. Men viktigast var att man grundade en egen tidskrift, RIG, för att skapa publiceringsutrymme för uppsatser inom det kulturhistoriska fältet. Tidskriftens förste redaktör, ända fram till 1932, blev fil. dr Sune Ambrosiani, då knuten till Nordiska museet som amanuens. RIGs första nummer innehöll Nils Lithbergs uppsats ”Till allmogekulturens geografi”, vars titel väl illustrerar vad som skulle bli tidskriftens kanske mest centrala problemområde för flera decennier framåt. 1919 publicerades ytterligare en med tiden klassisk uppsats i RIG, nämligen Sigurd Erixons ”Svenska gårdstyper”.

Namnet RIG, som förbryllat en och annan läsare genom åren, lånades från den ofullständigt bevarade fornisländska ”Sången om Rig”, ”*Rigspula*”, som berättar om hur guden Heimdall eller Rig vandrar omkring på jorden och blir stamfar för de olika stånden. Berättelsen om hur han besöker olika hem och gårdar, tillhöriga både fattiga och välbeställda, brukar betraktas som en värdefull beskrivning av de olika sociala skikten och deras levnadsvillkor i det nordiska samhället. Det symboliska namnet på tidskriften ville säga att man avsåg att behandla alla samhällsklassers kultur, med

andra ord inte enbart den bondekultur som annars stod i centrum för folklivsforskningen eller etnologin i början av förra seklet.

RIG var från början en kulturhistorisk tidskrift i vid mening. Den linjen hölls av de två första redaktörerna Ambrosiani och historikern Salomon Kraft, som ledde utgivningen 1933–1946. Därefter redigerades RIG i ett antal år från Nordiska museet och under lång tid, 1958–1982, av Sigfrid Svensson, professor i folklivsforskning i Lund. Under den tiden kan man säga att den etnologiska profilen blev litet mer markerad, inte minst i den recensionsavdelning, som med tiden blev en allt centralare och viktigare del av tidskriften. Denna etnologiska profil har väl i mycket behållits även under senare decennier, alla Svenssons efterträdare som redaktörer har varit etnologer. Det är t.ex. fortfarande redaktionens ambition att alla etnologiska doktorsavhandlingar i landet skall recenseras i RIG. Men i takt med att de historiska och kulturhistoriska perspektiven har försvagats i dagens nutidsinriktade och samhällsvetenskapligt orienterade svenska etnologi, har RIGs tvärvetenskapliga karaktär åter framträtt tydligare.

RIGs första 50 år markerades med ett register över innehållet 1918–1967, som upprättades av Marianne Erikson, stöddes av Statens humanistiska forskningsråd och publicerades som häfte nr 4 i årgången 1969. 75-årsjubileet gav upphov till ett nytt register, denna gång finansierat med bidrag från Kungl. Patriotiska Sällskapet och Berit Wallenbergs Stiftelse och upprättat av Bo G. Nilsson. Det

omfattade 25-årsperioden 1968–1992 och trycktes som extranummer 1993. När RIG 2018 fyller 100 år kan man ha förhoppningen att det blir ekonomiskt möjligt att framställa ett tredje innehållsregister, då över perioden 1993–2017. Just nu pågår ett arbete med att

digitalisera samtliga årgångar av RIG i syfte att göra dem sökbara och tillgängliga i fulltext på internet. Pappersversionen kommer dock självfallet att finnas kvar som tidigare och den digitala publiceringen kommer att ske med ett par års eftersläpning.

Shopping och tomhets känslor

Erik Ottoson

Vad är det hos tingen som sätter människor i rörelse? Med den frågan avslutade jag min doktorsavhandling i etnologi som blev färdig i våras. Den undersökte hur människor söker efter begärliga saker i butiker, på marknader och andra ställen, och hur detta sökande är meningsskapande (Ottoson 2008).

När jag nu några månader senare har tillfälle att återvända till frågan är det inte med en entydig lösning i sikte, utan för att utveckla ett av de spår som avhandlingen aktualiserade. Shopping och andra relaterade sätt att förhålla sig till materiella ting visade sig ha att göra med konsten att skapa och moderera olika känslor inför det frånvarande. I den här artikeln fokuserar jag på två olika tomhets-känslor som uppstår i en tillvaro omgiven av lockande ting. Den ena har att göra med hur man formulerar behov genom att skapa sig bilder av vad som fattas i ens liv, den andra sammanfattar olika känslor av obehag, ånger och otillfredsställelse som inte sällan överraskar oss när vi har köpt något som vi länge har velat ha (jfr Campbell 1987:86f.).

Denna artikel delar sin empiriska grund med avhandlingen. I centrum står etnografiska vandringar i olika miljöer där människor letar efter begärliga saker, bl.a. på loppmarknader, stadsgator och i gallerior. Viktigt för avhandlingen liksom för den här artikeln är det sätt att bruka de kommersiella miljöerna som ibland kallas att ”bara titta”, alltså ett sätt att söka där man inte främst är intresserad av att lokalisera bestämda saker, utan snarare av att utforska världen. Detta serendipiska sökande

präglas av en öppenhet för det som kan dyka upp av en slump, kanske medan man letar efter något annat (Klinkmann 2003; Merton & Barber 2004). Detta sökande är särskilt intressant eftersom det kännetecknas av att man lika mycket riktar blicken inåt som utåt. Att titta avslöjar sig inte minst som försök att känna någonting. Under tiden man rör sig längs shoppingstråken och klämmer, känner och provar saker blir man mer och mer medveten om vad som finns, men också klarare över vad man känner inför det man ser. Det betyder i sin tur att man får tillfälle att bearbeta sina känslor och skapa tydligare och tydligare bilder av vad det egentligen är man söker efter. Gradvis skapar man alltså ett inre utrymme för det man hoppas hitta.

Att skapa tomrum

Låt oss alltså börja med detta inre utrymme, ibland kallat habegär, ett ord som känns en aning obekvämt eftersom det konnoterar ett ursprung i ett driftliv utom räckhåll för individen. Ett begär är något man är slav under, medan den attraktion som uppstår när människor letar sig fram bland saker de intresserar sig för snarare är en följd av ett aktivt och riktat handlande. Gemensamt för de människor jag talade med och de miljöer jag fältarbetade i var den uppfinningsrikedom som präglade mötet mellan människor och saker. Man var vaken för lockelser hos prylarna och tröttnade inte på att vända och vrida på det man såg för att upptäcka dolda kvaliteter. Det blev ofta tydligt att önskan att vilja ha någonting

I mötet med varor blir det tydligt vad som faktiskt är tillgängligt. Samtidigt blir bilden av det man saknar också tydligare. Skyltfönstret kan bli en utställning över det som saknas i livet. Foto: Erik Ottoson.

många gånger var större än den attraktion de enskilda sakerna väckte. Att önska sig något var en njutning i sig och den var värd en del besvär. Detta tog sig inte minst uttryck i de ändlösa vandringarna upp och ned längs shoppinggatorna. Guideböcker som beskriver shoppingstäder som Paris, London eller New York talar ofta om vikten av att ha bra skor på fötterna. Shopping innebär skoskav, trötthet och ett pärlband av små besvikelser – det är sällan man hittar exakt vad man letar efter och för att shopping ska vara nöjsamt måste man ha tålamod med en mängd små olägenheter.

Som konsument måste man ofta vara beredd att vänta på lönen för sin möda. Att söka

efter någonting är att ha en fot i det närvarande och en i det som ännu-inte-är, men som kan dyka upp bakom nästa gathörn eller i nästa butik. När man talar om den meningsproduktion som äger rum i konsumtionsmiljöerna bör man inte glömma det känslomässiga arbete som utförs av människor som gärna vill tycka om det de ser och som är beredda att anstränga sig mycket för att nå fram till den känslan. ”Desire”, säger Henri Lefebvre, ”is both work and the product of work” (2004:26).

Värdefullt, säger Georg Simmel, är det som motstår vår vilja att använda och glädjas åt det (1978:66). I sökandet som arbete uppstår en horisont av värde mot vilken objekten kan be-

dömas. Att någonting var svårt att hitta påverkade ofta hur man kände inför ett fynd. Åsa, en modebloggare jag intervjuade, berättade att hon ibland kunde bli som besatt av att leta efter någonting, en känsla som måste mogna fram. Oftast hände det om hon hade hållit i ett plagg som var mycket fint men i fel storlek. Det uppstod en spricka mellan det omedelbara och det otillgängliga där känslorna kunde få fäste och börja spira. Så småningom tänkte hon så mycket på plagget i fråga att dess frånvaro blev lika påtaglig som vilket närvarande ting som helst. Hon berättade om en kjol från en av Hennes & Mauritz specialkollektioner som hon först såg i en butik i Stockholm och sedan sökte efter i månader. Hon ringde till olika butiker, satte in ”efterlysningar” på bloggar och så småningom, när hon sedan länge hade gett upp, hittade hon den av en slump i London.

Hos psykologerna Mihály Csíkszentmihályi och Eugene Rochberg-Halton hittar vi termen ”psykisk energi”, ett sätt att beskriva den laddning som tillförs ett objekt man lägger ned tid, uppmärksamhet och arbete på (Csíkszentmihályi & Rochberg-Halton 1981:4). Att söka efter någonting är att rikta sin uppmärksamhet mot det som ännu inte är närvarande, något som innebär att den psykiska energi som sökandet skapar i första hand inte ackumuleras i det eftersökta tinget utan i ett tomrum, i en fantasi om ett ting som inte finns till hands. Att söka efter någonting är alltså att interagera med dess frånvaro.

Sökandets meningsskapande är därför i första hand negativt, och konstruerar sitt objekt som å ena sidan åtråvärt och å andra sidan frånvarande. Konsten är att behandla denna frånvaro inte som en källa till frustration och besvikelse utan som ett löfte (jfr Anderson 2006). Åsas berättelse om kjolen blev i det sammanhanget en signifikant erfarenhet. Kombinationen av arbete och tur skapade förutsättningarna för en extra intensiv hittandeupplevelse – det blev ett magiskt ögonblick

av det slag som kan förstärka tron på att det som i stunden verkar hopplöst när som helst kan bära frukt.

Viljan att ha någonting kan alltså beskrivas som ett tomrum, ett negativt avtryck av det ting man hoppas hitta. Men tomrummet är inte absolut utan tillfälligt och upplevs som ett inte-än snarare än ett intet. Det betyder att frånvaron av det eftersökta ofta har något bitterljuvt över sig. En del av det känslomässiga arbete som shopping för med sig är utmaningen att balansera drömmen om att hitta någonting med frustrationen över att det fortfarande är otillgängligt.

Något av det som blir tydligt i shoppingmiljöer är att människor inte bara är uppfinningsrika när det gäller att hitta dolda kvaliteter och anledningar att gilla saker, utan också till att uppsöka situationer där dessa tomhets-känslor kan tänkas uppstå. Många bläddrar i postorderkataloger, går på loppmarknader, promenerar förbi skyltfönster och så vidare, med avsikten att hitta nya saker att önska sig. I mötet med saker man inte ens visste fanns öppnas nya tomrum. Skyltfönstret blir till en utställning över det som saknas i livet och vid sidan av nöjet i att upptäcka fina saker blir samtidigt avståndet till dessa tydligare. Det som fattas får tydligare och tydligare konturer. Kanske söker vi oss till shoppingmiljöerna för att vi gillar att se hur klyftan mellan det vi önskar oss och det som finns gradvis sluts allteftersom vi närmar oss målet. Men faktum är att sökandets praktiker i lika hög grad vidgar denna klyfta. När man undersöker det utbud av varor som är tillgängligt lär man sig inte bara deras goda sidor utan också deras dåliga.

”Every current of fashion or of worldview derives its force from what is forgotten”, skriver Walter Benjamin (2003:393). Det som utelämnats är en konstituerande del av allt meningsfullt. Sökandet är i mycket en fråga om att sortera bort det oönskade. När man söker belägger man det man ser med allt finare

nyanser av önskvärdhet, men också med fina nyanser av oönskadhet. Mycket handlar om att välja bort och det sökande som slutar i ett finande har lämnat många alternativ bakom sig. Att välja är att vraka och den uppfinningsriktighet som upptäcker kvaliteter i tingen skapar också anledningar att avfärda dem. Ett blad ur min fältdagbok upptas av en situation som jag kom att fundera mycket över:

På antik- och symässan i Fyrishov har ett par i 60-årsåldern stannat vid en porslinsfigur, det är en Madonna med barnet. "Å-h" säger kvinnan utdraget och känslösamt, men blir besviken när hon studerar den på närmare håll. En titt på botten avslöjar att en skada i färgen reparerats. "Nej, den är visst påbättrad." De gick vidare.

Å ena sidan handlar den här episoden om konsten att samla, eller om hur man visar urskiljningsförmåga genom att respektera de regler om orördhet och äkthet som gäller antikviteter. Å andra sidan beskriver den hur noggrant ett tomrum mejslas ut genom sökandet efter någonting. En ständigt vässad blick för små skillnader avslöjar inte bara mer och mer om det man har framför sig utan ökar också upplösningen hos den inre bilden. Vad man letar efter blir tydligare och tydligare allt eftersom verkliga ting undersöks och blir till positiva och negativa exempel. Det som skapas är ett tomrum med ett ständigt ökande antal detaljer.

Det finns anledning att undra över de ansträngningar vi gör oss för att lägga krokben för våra egna känslor. Om det är förhoppningen att hitta åtråvärda saker som driver vårt sökande i butiker och på marknader, hur kommer det sig då att vi uppfinnar anledningar till att avfärda det vi ser och därmed skjuta upp hittandet? Sökandet, inser man, för oss inte alltid närmare det vi letar efter utan reproducerar ofta frånvaron av det eftersökta. Under tiden bearbetas denna frånvaro med omsorg och känsla för estetik, tills det man har är ett tomrum med skulpturala kvaliteter.

Tomrum till något

"What happens to meanings? Where do they go? How do they not just accumulate and jumble up the world?" Frågan ställs av Rolland Munro (2001:129). Livet i konsumtionssamhället innebär inte bara ett materiellt överskott som måste hanteras, utan också ett immateriellt. Tillvaron blir överfull av mening om man inte kan glömma, kasta, avfärda. Munro visar att detta avfärdande är en ständigt närvarande aspekt av allt meningsskapande. Det handlar om att sortera och skapa kategorier genom att subtrahera.

Vad är ett föremål? John Dewey funderar över frågan om var gränsen mellan ett objekt och dess omgivning går. Varför ser vi en ö som en fristående landmassa, i stället för att lägga märke till att den fortsätter under vattenytan i obruten kontinuitet (Dewey 1925:603f.)? Ett tankeväckande begrepp hos Merleau-Ponty är "the zone of not being", med vilket han menar ett mentalt tomrum som vår uppmärksamhet skapar runt tingen. För att kunna lägga märke till ett objekt måste man kunna isolera det från omgivningen. Som liknelse använder Merleau-Ponty en spotlight, som belyser ett objekt i en cirkel av ljus men som samtidigt skapar en fond av mörker mot vilket objektet avtecknar sig. Uppmärksamheten, menar Merleau-Ponty, framhäver ting genom att utplåna perifera intryck (Merleau-Ponty 2002:115). Vi behöver alltså tomrummen för att kunna urskilja tingen. Frånvaron är grunden, en duk att måla på, ett papper att skriva på.

För fenomenologin är begreppet intentionalitet viktigt, det beskriver medvetandets "riktadhet", att vara medveten är alltid att vara medveten om någonting (Bengtsson 2001:27f.; Moran 2000:16). Världen erfars som serier av intentionella akter. En följd av det är att sättet på vilket vi uppmärksammar de objekt vi möter blir den horisont längs vilken världen framträder. För Sartre föregår frånvaron allt som finns, också det mänskliga

varat är ett intet som blir något först när det sträcker sig mot ett objekt. "Human reality is its own surpassing toward what it lacks" (Sartre 1994:89; jfr Brockelman 1977:324f.).

Derrida menar att frånvaron alltid är närvarande som ett spår i allt som finns (1970). Att lära känna ett ting innebär ett undersökande av den tomhet den bär med sig. Det kan låta abstrakt men det är inte svårt att se exempel på detta i konkret handling, inte minst i shoppingmiljöerna. De fysiska rörelserna på marknaderna och i butikerna mätte ut avståndet mellan frånvaro och närvaro. Att vara långt ifrån eller nära det man sökte efter blev ett tillfälle att tänja eller komprimera känslorna inför det man såg och det man hoppades hitta. Man plockade upp och ställde ned. Man tog fram, hängde tillbaka och kände på skillnaden mellan att ha och att inte ha.

Att skjuta upp beslutet att köpa någonting gav utrymme att känna efter hur det kändes att inte äga det. Många av dem jag pratade med berättade om hur de brukade be försäljare lägga undan något de funderade på att köpa men hade svårt att slutgiltigt bestämma sig för. Då uppstod ett andrum i vilket beslutet kunde mogna fram. Emma, som jag följde under några dagars sökande i London, gjorde ofta "mentala anteckningar", som hon sa, för att komma ihåg ett plagg hon provat men inte kunnat bestämma sig för. Att gå därifrån blev då ett sätt att pränta in plaggets frånvaro i minnet.

Det ovan sagda talar alltså för att även *intet* är en produkt av mänskligt handlande. Tomheten är aldrig en ren tomhet, den är alltid märkt, den är en frånvaro av något särskilt. Men tomheten är inte bara en frånvaro av någonting, den blir också en frånvaro *till* något. Medvetandets riktning kan omsättas till en riktning i rummet. Det uppstår anledningar att bege sig till platser. Tomheten sätter igång handlingar.

Sökandet efter någonting är att lägga ut intentionella trådar, för att tala med Merleau-

Att söka efter någonting är att interagera med dess frånvaro. Foto: Erik Ottoson.

Ponty, alltså att göra världen till ett sammanhang av riktning och mening (Merleau-Ponty 2002: xv). Något av det man finner när man hittar någonting är att det lönar sig att söka, och att man kan längta efter någonting och också få det. Det som frammanas är en välvillig materiell värld, som svarar på sökarens önsknings. Men när mina informanter talade om sina shoppingrundor, shoppingstråk, svängar och rundor, var det inte bara närvaron av intressanta butiker som utgjorde det sammanhållande kittet. I ännu högre grad var det frånvaron av det eftersökta som gav upphov till de rörelser, känslor och erfarenheter som band samman dessa rum. Man kan associera till Marc Augés "non-places" (Augé 1992), men där hans begrepp betecknar det förbigångna, vill man hellre söka efter ord som kan beskriva tomrummen som meningsbärande och produktiva. Mera passande kan vara att anknyta till Arjun Appadurais "scapes" (1996) och tala om ett empty-scape, dvs. en rumslig

struktur som förutsätter tomhet och frånvaro för att vara meningsfull. Tankeväckande är också Tim Ingolds begrepp ”taskscape”, som betecknar ett sammanhang av aktiviteter som har med varandra att göra och som binder samman rummet (Ingold 1993:158ff.). Sökandet efter saker i butiker och på marknader frammanar landskap där produktionen av tomrum står i centrum.

Tomheten och anläandandets förbannelse

För konsumenten i konsumentsamhället innebär det inte ett obehag att vara i rörelse – att söka, leta efter, inte-finna-det eller snarare inte-finna-det-ännu – utan ett löfte om lycka. Deras resande är ett förhoppningsfullt sådant, som gör anläandandet till en förbannelse (Bauman 2000:79).

Den ”anläandandets förbannelse” som Zygmunt Bauman beskriver kan sammanfatta den andra typen av tomhets känslor som jag vill diskutera. Låt oss återvända till Åsas berättelse om kjolen som i det längsta motstod hennes sökande, men som till slut dök upp i ett elektriskt ögonblick där det tomrum hon så länge hade arbetat på till slut fann sin svarighet i ett fysiskt objekt. Det visade sig att hon bara kom att använda den en enda gång och då ”av ren princip”, som hon sa. Den var helt enkelt inte så fin och användbar som hon hade trott. Det blev tydligt att kjolen som faktum hade svårt att tävla med den känsla av löfte och möjlighet som kjolens frånvaro hade inneburit. Det var ganska typiskt för de saker hon blev ”besatt” av, sa hon, för det mesta köpte hon dem inte ens. Inför kicken i att hitta det eftersökta försvann ofta lusten att äga det. Åsa var inte den enda som beskrev liknande erfarenheter. När man till slut hittat det man letat efter avtar ofta intresset förvånansvärt snabbt. Då och då beskrev mina informanter en hittandets melankoli, en tomhets känsla som följde tätt efter glädjen i att ha hittat någonting. Den kunde ta sig uttryck i ånger, en plötslig medvetenhet om att man lurat sig själv

och låtit sig dras med av känslorna. Ibland var känslan mera dunkel – det gick inte längre att få kontakt med de känslor man nyss hyste för varan i fråga. Det var som om något oidentifierbart hade subtraherats från helheten.

”Tomhets känslan kommer oftast när man köper någonting till sig själv”, sa Johan, som jag intervjuade om den känsla av nedslagenhet som ibland uppstår när man hittat det man sökt efter. ”Det är liksom något djupare man är ute efter, inte bara att fylla ett praktiskt behov.” Ibland kan ett slags existentiellt glapp uppstå även när det man hittat på ytan ser ut att motsvara det man letat efter (jfr Campbell 1987:37f.).

Känslan av att det man hittade sällan var exakt det man letat efter kunde de flesta känna igen. Ibland var det ett begränsat utbud eller otillräckliga medel som var problemet, något som kunde angripas t.ex. genom att man lämnade huvudgatornas kedjebutiker och istället uppsökte loppmarknaderna, där ett mera oförutsägbart register av varor kunde dyka upp och där det mesta var billigare. Men ibland låg orsaken i stället i de bilder man målat upp. Sökandet efter saker i shoppingmiljöerna kan ses som ett handgripligt sätt att fantisera om saker. Under timmar eller dagar kretsar tankarna kring det man önskar sig och man har därmed gott om tid att förfina och fördjupa sina känslor inför det som fattas.

Anita berättade att hon ibland lät sig dras med av känslorna – viljan att ha någonting måste modereras, annars kan besvikelser bli följderna när känslorna ebbar ut. Man kan lura sig själv genom att ladda upp för mycket. Lina angrep problemet bl.a. genom att undvika att kalla sina butiksrundor för ”shoppingturer” – åtminstone inte förrän efteråt. Om hon höll ambitionsnivån låg och liksom bara slank in i en affär på väg någon annanstans, verkade möjligheten till lyckade köp öka.

Johan hade en liknande reflexion. Impulsköp, menade han, gav inte upphov till samma tomhets känsla som när man länge sökt efter

Att söka efter någonting är att skapa ett inre tomrum, att formulera, hantera och moderera avsaknaden av det man önskar sig, men hantera denna frånvaro som om den vore ett faktum i yttrevärlden. Foto: Erik Ottoson.

något. Det krävs att man har haft tid på sig att bygga upp förväntningarna.

”A thing is more significantly what it makes possible than what it immediately is”, säger John Dewey (1929:128). En förklaring till hittandets melankoli är att sökandet, och därmed frånvaron av det eftersökta tinget, har förmågan att öppna större horisonter än det faktiska föremålet kan. Frånvaron av ett ting kan rymma drömmar. Närvaron av det samma aktualiserar dess tillkortakommanden, det uppstår friktion och man tvingas kompromissa. För Emma, som kanaliserade sina shoppingintressen till modebutikerna på stadskärnornas huvudgator, framkallade provrummet ett radikalt skifte från det öppna, roliga sökandet till ett skeptiskt testande. ”Då kommer man ju in i verkligheten...”, sa hon. Sökandet bland plaggen i butikerna var ett sätt att leka med möjligheter, där de positiva känslorna ofta tog överhanden. I provrummet mötte hon hinder. Det blev mer allvar än lek. Nya faktorer aktualiserades. Passformen, färgerna och uttrycket måste harmoniera med kroppen och sinnestillståndet.

Att söka efter någonting är att skapa ett inre tomrum, att formulera, hantera och moderera avsaknaden av det man önskar sig, men hantera denna frånvaro som om den vore ett

faktum i yttrevärlden. Tomheten får en materiell form (jfr Hetherington 2004:159) och blir en artefakt i sig, ett något man berör och hanterar under tiden man letar och som upplöses i det ögonblick man hittar det man sökte efter. Ibland kan detta försvinnande ge upphov till en ny tomhets känsla. Finlandet innebär inte bara en belöning för nedlagd möda, utan ibland också en förlust av någonting värdefullt. ”Desire desires not satisfaction”, säger Mark C. Taylor och Esa Saarinen. ”To the contrary desire desires desire” (Taylor & Saarinen 1994:11). Förväntningarna är ibland värda mer än uppfyllandet av dem.

Sökandet efter någonting är ett känslomässigt sätt att tänka på saker, och ett sätt att interagera med platser (Thrift 2004:60). Sökarens landskap är en ”geography of anticipation” (Vasudevan 2006:815; jfr Anderson 2006), en förväntningarnas geografi, som är animerat av föreställningen om det hittade, men som också är märkt av dess frånvaro. Sökandet motiveras på ett påtagligt sätt av hopp, om en tilltro till att världen kan erbjuda det man behöver. Många gånger är det stora saker vi hoppas på och letar efter, t.ex. kärlek, harmoni, trygghet, identitet och mening, och det vi hittar är kaffebryggare, cyklar, teveapparater, modekläder och andra ganska världs-

liga ting. Sökandet utmanar hoppet på sitt sätt, genom att det man önskar sig är frånvarande som en fysisk verklighet. När man hittar det man sökte efter utmanas hoppet på ett annat sätt, genom att man måste investera stora förhoppningar i små ting. I jämförelse med de saker som verkligen finns framstår de begär man skapat ofta som mycket mer mångfasetterade, nyanserade och laddade.

Tomhetskultur

”Anlåndandets förbannelse” beskriver en erfarenhet av inbromsning, friktion och en tillvaro präglad av en ny sorts tomhet, en frånvaro av framåtrörelse och därmed syfte och mening. Det anknyter därigenom till ett klassiskt problemområde i det moderna, nämligen svårigheten att sätta punkt i vad som ter sig som en uppskruvad hastighetskultur (Benjamin 2003; Virilio 1996). Framåtrörelsen tycks ofta vara sin egen motivation, vägen är i högre grad mödan värd än målet, något som ofta blev tydligt bland de människor jag mötte under mitt fältarbete. Sökandet efter någonting var en pålitligare källa till glädje än finnandet.

Men betoningen på hastighet och framåtrörelse riskerar att förbise den betydelse som målet ändå har som motivation. Utan en tydlig bild av det som finns på andra sidan sökandets ansträngningar haltar bilden betydligt. Tydligt är dock att målet och vägen som motivation för handling ibland står i motsatsförhållande till varandra. Man söker för att finna, men samtidigt förlorar det funna snabbt sin glans, det finns ett förakt för det kartlagda och avklarade. Det som kallas ”planned obsolescence” (Packard 1960; jfr Åkesson 2005), alltså den tidshorisont som byggs in i varorna och både avgör deras fysiska livslängd och hur länge de kan förväntas kännas intressanta och nya, är bara en aspekt – redan i sökandet efter någonting finns villkor för känslornas avsvainning inbyggda. Den hittandets tomhetskänsla som kan upplevas som leda eller ånger är åtminstone delvis en funktion av hur vi möter

tingen i shoppingmiljöerna. Vi vill njuta av våra shoppingkickar, men inte låta känslorna för ett fynd stå i vägen för möjligheten att längta efter nästa.

Hittandets melankoli kan ses som en flashforward längs en ägandets tidslinje, en förhandstitt på den till synes oundvikliga process i vilken ett ting tappar sin förmåga att väcka känslor, och den tomhetskänsla som följer har paradoxala drag. Å ena sidan klagas tingens oförmåga att varaktigt svara mot våra önskningar. Å andra sidan pekar också denna tomhet mot en välbekant lösning, nämligen att göra sig mottaglig för nya lockelser. Allt intressantare ter sig det som Gösta Arvastson har kallat ”zero making”, alltså ambitionen att skapa nollställningar och nya utgångspunkter, befriade från bestämmningar som nyss gällde (Arvastson 2005). Konsten att formulera en slutpunkt som en utgångspunkt kräver färdigheter i att skapa diskontinuitet, något som i sin tur kräver förmågan att glömma och begrava det som inte ska gälla. George Ritzer beskriver hur människor i konsumtionsområdet upptas av projektet att göra ”inget” till ”något”, dvs. att omsätta det som är massproducerat och opersonligt till något meningsfullt i det egna livet (Ritzer 2003: 13). Parallellt finns det skäl att poängtera motsatsen, dvs. vikten av att utesluta, glömma och subtrahera det som skaver eller oroar, alltså att göra ”något” till ”inget”. Man kan tala om en kulturell produktion av tomhet, som använder sig av tekniker som hastighetsökning, distraktion, rutinisering, trivialisering och strömlinjeformning. Tomheten blir specifik, designad och övergår till att bli en latens, en specifik frånvaro som kallar på specifika svar.

Konsumtion som social företeelse skapar gemensamma erfarenheter av att leta sig fram i samma världar och mejsla ut ett eget utrymme tillsammans med andra. Genom att betrakta, beröra och använda samma sorts saker infinner sig en synkronitet, det uppstår, som Jean Baudrillard säger, en rytm i vilken

värde som social process skapas (Baudrillard 1998:166). Till denna analys av hur värde etableras i kontakt med föremål kan man foga frågan om hur det som inte finns konstrueras i en social interaktion. I boken *När ingenting särskilt händer* utvecklar Billy Ehn och Orvar Löfgren en slags intighetens kulturanalys som bl.a. utforskar väntans och monotonins betydelse i våra liv (Ehn & Löfgren 2007). Det är intressant att fråga sig vilka tomrum ett samhälle producerar och hur deras signifikans värderas och graderas.

I den här artikeln har två olika sorters tomhets känslor med anknytning till shopping undersökts. Den ena kan formuleras som frånvaron av det eftersökta, en känsla som blir tydligare och tydligare ju mer man letar och som så småningom antar en närmast manifest form. Det som uppstår är ett tomrum som finns, en närvarande frånvaro som ibland är lika påtaglig som vilket ting som helst. Den andra tomhets känslan uppstår när det man hittar jämförs med det man sökte efter och befanns för lätt, antingen omedelbart eller efter ett tag. Denna hittandets melankoli visar att det tomrum som skapats i sökandet efter någonting ofta kan förkroppsliga mer än det verkliga tinget. Närvaron av det hittade visar sig som en brist, en frånvaro av sökandets energi och förhoppningar. Gemensamt har de båda formerna av tomhet att de förhåller sig till konsten att längta, och till vad man skulle kunna kalla en kulturellt organiserad förväntan.

Vad är det då hos tingen som sätter människor i rörelse? Ett svar är en förverkligandets magi, där drömmar omsätts till verkliga ting och där en noga utformad frånvaro byts till närvaron av det eftersökta. Ett annat svar utgörs av möjligheten att göra det motsatta, att omsätta det faktiska till något som utlovar fler möjligheter än de materiella tingen kan erbjuda, alltså att se tingen inte som faktum utan som språngbräddor till något annat. I detta framstår förmågan att urskilja nya tomrum

som central, att se vad tingen inte är och som därför ännu kan finnas därute.

Erik Ottoson, fil.dr
Uppsala

Referenser

- Anderson, Ben 2006: *Becoming and Being Hopeful: Towards a Theory of Affect. Environment and Planning D: Society and Space*, 24.
- Appadurai, Arjun 1996: *Modernity at large. Cultural dimensions of globalisation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Arvastson, Gösta 2005: *Zero-Making. Ethnologia Europaea: Journal of European Ethnology*, 35 (1–2).
- Augé, Marc 1992: *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.
- Baudrillard, Jean 1998: *The Consumer Society: Myths and Structures*. London: Sage.
- Bauman, Zygmunt 2000: *Globalisering*. Lund: Studentlitteratur.
- Bengtsson, Jan 2001: *Sammanflätningar. Husserls och Merleau-Pontys fenomenologi*. Göteborg: Daidalos.
- Benjamin, Walter 2003: *The Arcades Project*. Cambridge & London: Harvard University Press.
- Brockelman, Paul 1977: *Action and Time. Man and World*, 10 (3).
- Campbell, Colin 1987: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford & Cambridge: Basil Blackwell.
- Csikszentmihályi, Mihály & Rochberg-Halton, Eugene 1981: *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Derrida, Jacques 1970: *Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences. The Language of Criticism and the Sciences of Man: The Structuralist Controversy*. Richard Macksey & Eugenio Donato (red.). S. 247–265. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Dewey, John 1925: *The naturalistic theory of perception by the senses. The Journal of Philosophy*, 22 (22).
- Dewey, John 1929: *Experience and Nature*. London: George Allen & Unwin, Ltd.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2007: *När ingenting särskilt händer. Nya kulturanalyser*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.

- Hetherington, Kevin 2004: Secondhandedness: Consumption, Disposal, and Absent Presence. *Environment and Planning D: Society and Space*, 22.
- Ingold, Tim 1993: The Temporality of the Landscape. *World Archaeology*, 25 (2).
- Klinkmann, Sven-Erik 2003: Amélie mellan fantasi och turistisk verklighet. *Kulturella perspektiv* (2).
- Lefebvre, Henri 2004: *Rythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*. London: Continuum.
- Merleau-Ponty, Maurice 2002: *Phenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Merton, Robert K. & Barber, Elinor 2004: *The Travels and Adventures of Serendipity*. Princeton: Princeton University Press.
- Moran, Dermot 2000: *Introduction to Phenomenology*. London: Routledge.
- Munro, Rolland 2001: Disposal of the Body: Upending Postmodernism. *Ephemeria*, 1 (2).
- Ottoson, Erik 2008: *Söka sitt. Om möten mellan människor och föremål*. Uppsala: Institutionen för kulturantropologi och etnologi, Uppsala universitet.
- Packard, Vance 1960: *The Waste Makers*. New York: McKay.
- Ritzer, George 2003: *The Globalization of Nothing*. California & London: Thousand Oaks.
- Sartre, Jean-Paul 1994: *Being and Nothingness*. New York: Gramercy Books.
- Simmel, Georg 1978: *The Philosophy of Money*. London & New York: Routledge.
- Taylor, Mark C. & Saarinen, Esa 1994: *Imagologies: Media Philosophy*. London: Routledge.
- Thrift, Nigel 2004: Intensities of Feeling: Towards a Spatial Politics of Affect. *Geografiska Annaler*, 86b (1).
- Vasudevan, Alexander 2006: Experimental Urbanisms: Psychotechnique in Weimar Berlin. *Environment and Planning D: Society and Space*, 24.
- Virilio, Paul 1996: *Försvinnandets estetik*. Göteborg: Korpen.
- Åkesson, Lynn 2005: Sopornas universum. *RIG*, 3:2005.

SUMMARY

Shopping and Feelings of Emptiness

An important but often neglected aspect of what it means to be a consumer is how one deals with the absent and the unattainable. This article explores two different modes of lacking. The first can be described as the absence of the desired object, as experienced while window-shopping or browsing for goods. The second is made up by feelings of anxiety, regret and emptiness which can surprise the shopper when finding what he/she has been searching for.

It is argued that the act of browsing for commodities in shops and markets not only informs the consumer of what is available for purchase, but also adds significance to the things that are displayed. Window-shopping and browsing includes an element of day-dreaming, and invites the shopper to make an emotional investment into objects.

Simultaneous with the growing knowledge of what is available is an increased awareness of what the shopper

presently does not have. Through the act of browsing, this lack also attains an increased significance, leaving the window-shopper with an increasingly articulated void. In this, looking for commodities becomes a way of interacting with the absence of things and of creating and managing voids.

The article argues that the absence of an object often has a greater capacity for absorbing positive meaning than the actual object does. "Not having" easily transforms into "not-yet-having", lack turns to latency, leaving room not only for discontent but also for hopes and wishes. The significance which is added to the absence of the desired object is key to understanding the lack of fulfilment which is often reported by shoppers after making a purchase. Finally acquiring the desired object entails the risk of losing the wider potential that the absence of the object represented, leaving the shopper with an unexpected sense of loss.

Mördarjakt i Ystad

Carina Sjöholm

Sitt i Kurt Wallanders soffa, gå på hans golv, känn på hans skrivbord...

Ovanstående mening kommer från ingressen till en artikel i *Sydsvenska Dagbladet* om det då nyöppnade filmbesökscentret *Cineteket* i Ystad. I luftvärnshallen på gamla regementsområdet intill producerade filmproduktionsbolaget Yellow Bird under 2004 och 2005 tretton långfilmer om kommissarie Kurt Wallander vid Ystadpolisen, tidigare känd från Henning Mankells storsäljande tio kriminalromaner.¹ På Cineteket har besökare sedan det öppnades 2006 kunnat följa guidade turer i Ystad studior, där delar av filmerna spelats in, samt ta del av en utställning om filmproduktion i största allmänhet. I inspelningsstudion finns Kurt Wallanders lägenhet på Mariagatan i Ystad uppbyggd, liksom delar av polisstationen och det rättsmedicinska laboratoriet.

När produktionen av de första tretton filmerna var avslutad, och nya filmatiseringar påbörjats, var ledningen på Cineteket tvungen att bestämma sig för vad man skulle göra med lägenheten. Skulle den finnas kvar för turisternas skull, eller skulle den flyttas eller monteras ner för att lämna plats för aktuella inspelningar? Men om den flyttades – frågade sig guiden vid en av de vandringar jag följde – är den då fortfarande på riktigt?

Henning Mankells kriminalromaner och de filmatiseringar med kommissarie Wallander som gjorts i Ystad är några av de centrala beståndsdelarna i en speciell form av turism som kallas *litteratur- och filmturism*. Med det me-

nas här turism som fokuserar på geografiska platser som är kopplade till författare och/eller deras litterära skapelser. Vandringarna i ovan nämnda studio är ett exempel på litteratur- och filmturism, i det här fallet intimt förknippad med den fiktive gestalten Kurt Wallander.

Jag kommer via Wallanderturismen i Ystad att diskutera relationen mellan upplevelser av fiktiva och verkliga platser. Jag kommer också att kort diskutera kommodifiering och kommersialisering i relevanta sammanhang. "Wallanderland" är i den här texten ett exempel på hur en plats kan skapas och fiktionaliseras under specifika ekonomiska och kommersiella villkor. "Det är omöjligt att överskatta vad Kurt gjort för oss", säger en av Wallanderturernas guider. Wallander har uppenbart stärkt Ystad som en turistdestination.

Artikeln utgör en del av ett större forskningsprojekt kallat *Resor i böckers, filmers och författares spår. En kulturanalytisk studie av litterär turism*. Den bygger framför allt på fältarbete i form av deltagande i ett antal guidade turer och intervjuer genomförda i Ystad med människor som varit inblandade i Wallandersatsningarna på olika sätt.² Under ett par år har jag dessutom deltagit i många olika typer av guidningar som kan kopplas till litteratur och film. Jag har tagit fasta på det rikliga broschyrmaterialet liksom relevanta artiklar av allehanda slag kring Wallanderturism. Det material som ligger till grund för mer generella påståenden i artikeln om den här formen av turism bygger bl.a. på ett kvantitativt material omfattande drygt 130

svar från svenska turistbyråer om satsningar på litterär turism, i synnerhet det jag valde att kalla deckarturism. Fältarbete och intervjuer genomförda i Fjällbacka, där man satsat på turism kopplad till deckarförfattaren Camilla Läckbergs böcker, och Vimmerby, där man sedan åtskilliga decennier tagit emot turister som velat uppleva Astrid Lindgrens litterära värld, kan sägas bilda fond för en del av resnemangen.

Mordvandringar och litterär turism

Marknadsföringen av författare och deras verk i förhållande till platser och orter har en lång svensk tradition. En grundförutsättning i verksamheterna är att besökaren kan göra kopplingen mellan en författares verk och biografi. Den biografiska aspekten på litteraturen är mycket viktig inom turistbranschen trots, eller kanske på grund av, att litteraturteori och litteraturkritik under decennier vänt sig bort från den biografiska författaren för att istället närma sig texten och dess möte med läsaren. Det allmänna intresset för personhistoria är omfattande och det råder konsensus om att det till viss del är den här sortens fakta som turisten är intresserad av. Det intressanta är att det ofta handlar om personhistoriskt intresse både vad gäller författare och deras fiktiva gestalter.

Till Ystad kom de första turisterna och frågade efter Mariagatan redan året efter att Mankells första Wallanderbok *Mördare utan ansikte* gavs ut 1991. Så småningom kom frågor efter filminspelningsplatser. De brittiska forskarna Busby & George har gjort undersökningar som fokuserar på motiven för turister att besöka vissa litterära platser. Turisterna i en av deras undersökningar (2004) valde i stor utsträckning en viss plats på grund av dess koppling till barndomsminnen. En del av dem som besökte platsen visste inte före besöket att det var en s.k. litterär plats. För dem kom den litterära aspekten att bli intressant först efter besöket. Flera av turisterna reste för att

få veta mer om en viss författare och hans eller hennes böcker. Cirka var tionde turist i deras studie besökte en plats för att de hade läst om den i romanform och därefter ville lära känna det litterära landskapet.

Förhållandet mellan turism och litteratur tycks för forskningens vidkommande nu vara inne i en formativ fas, särskilt i Storbritannien. Samtidigt har fältet blivit kommersiellt attraktivt i turistbranschen (Herbert 1996, 2001, Robinson & Andersen 2003, Squire 1994). Det faktum att en hel del människor planerar sina resor för att följa en författare eller litterär gestalt i spåren, alternativt följa en resrutt efter en roman eller för att uppleva något som de sett på bio, har blivit viktigt för turistindustrin att fånga upp. Denna typ av turism kan ses som ett välregisserat upplevelserum – ett rum som omtolkas och förhåller sig till andra referensramar. En turistort laddas konstant om med mening, beroende på vem man är, vem man reser med och hur man reser. Mycket turism handlar om att se något man inte sett förut; här handlar det snarare om att söka upp saker man läst om eller sett i medierepresentationer. Ofta är det romanläsandet som är motorn i den litterära turismen, men när man väl är på plats kan det vara annat som blir viktigare än det lästa.

Det är vanligt i den skandinaviska kriminallitteraturen att samtidens sociala och samhällsliga problem diskuteras, tidvis i experimentell form (Persson 2002). Detta nyvaknade intresse hos både författare och läsare för en genre som länge betraktats som trivial, har av en del forskare tolkats som ett behov av litteratur som synliggör det globala, senmoderna samhällets komplexitet och oegnomskinliga maktstrukturer (Hedling 2006, Tapper 2006). Det brukar sägas att den stora publika genomslagskraften för samhällskritisk kriminallitteratur kom med Sjöwall och Wahlöös polisromaner under 1970-talet. Det ges nu ut mer svensk kriminallitteratur än någonsin tidigare och det säljs fler pocketböcker

än på länge. Detta har inte helt överraskande turistindustrin insett.

Filmproduktion som platsmarknadsföring

Våra skiftande erfarenheter, såväl medierade som mer direkta, spelar stor roll för vår tolkning av rummet. Rum skapas genom bruk och genom olika medieerfarenheter som kan få brukaren att reflektera över vilken plats som är ”den rätta” att besöka. En plats kan presenteras, paketeras och marknadsföras på så många sätt. Är det möjligt att se Wallandersatsningarna i termer av hur platser *produceras*, och därför fråga sig vilka strategier som är i funktion när en viss plats förvandlas till en sevärdhet eller en plats att uppmärksamma på kartan? Estetisering av platser i syfte att genom affärsutveckling skapa mervärde har blivit en allt viktigare del av lokala entreprenörer inom turistbranschen (Kotler 1999). Genom att ge en plats en särskild aura lockas investerare att investera, människor att bosätta sig där och fler besökare att komma (se t.ex. O’Dell 2002, Ek & Hultman 2007). Filminspelningarna och intresset för Henning Mankells romanfigur Kurt Wallander i Ystad är ett bland flera aktuella exempel på vilka ekonomiska synergieffekter som finns mellan litteratur, film och turism (Frost 2006, Jones & Smith 2005, Rodhanthi 2004, Thompson 2007). Man har alltmer börjat se regionalt producerad film som en betydelsefull tillväxtfaktor, men också som en del av upplevelseindustrin (Beeton 2004). I destinationsmarknadsföringen under senare år verkar filmvärlden t.o.m. att fungera som metodologisk förebild (Busby & Kloug 2001, Bowman 2007). I fallet Wallander är det uppenbart att man från regionens sida ser en möjlighet att genom filminspelningarna och intresset för den fiktive Kurt Wallander maximera turismen, vilket lyckats över förväntan. I satsningar av detta slag är paketerandet i centrum (jfr Kaijser 2002, Plate 2006) och i Ystad har kommunen arbetat relativt riktat för att finna en balansgång i etablerandet av

en ny näring, vilket filmproduktionen är, och utvecklandet av nya turistmål utifrån denna näring. På Cineteket ser man sig som ett skyltfönster för filmutvecklingen i området och folk kommer dit och ställer många olika slags frågor. Cineteket var vid etablerandet tänkt som ett verktyg i integrationen av en helt ny näringsgren i staden, ett sätt att försöka komma ifrån ett vi-dom-förhållande. Om man ser till Ystadbornas villighet att delta i filmerna som statister så förefaller man ha lyckats väl i ambitionerna att integrera den nya näringen med staden, och många har därmed fått se hur det går till i filmproduktionen. Cineteket har upptäckt att f.d. statister blivit ambassadörer för filmproduktionen, de kommer tillbaka med släktingar och vidareförmedlar sin kunskap. På så sätt har lokalbefolkningen blivit en del av filmindustrin.

En rad frågor inställer sig, t.ex. hur medierade texter påverkar vår upplevelse av platser, och hur själva sättet att resa, när vi väl väljer att resa i fotspåren av en författare, en bok eller film, inverkar på vår förståelse av fiktionen. Detta skulle också kunna ses mot bakgrund av den formliga explosion av ”walk the city-books” och organiserade vandringar av alla de slag, vilket dock inte kommer att utvecklas här. Att gå har blivit ett sätt att lära känna staden eller platsen. Och servicenäringarna har hittat ett nytt koncept, ytterligare en produkt som det är enkelt att sälja om den paketeras på rätt sätt (Hansen & Wilbert 2006, Strömberg 2007).

En plats är inte något som bara finns, en plats *blir*, och när – som i detta fall – platsen görs till produkt som kommersialiseras genom film och litteratur, utvecklas också strategiska betydelser. Platser kan definieras och kategoriseras på många sätt. Jag vill visa att subjektiva känslor för en plats ständigt interagerar med det fysiska rummet, och att det är möjligt att förstå detta både materiellt och symboliskt. Platserna utvecklar nya meningar där sociala relationer kan skapas och under-

hållas (Löfgren 1999, Saltzman 2001). Plats är alltså något som fortsätter, en process. Man kan även fråga sig om platserna är verkliga eller fiktiva. Hur det än må vara med den saken så har de skapat platskänsla hos läsaren eller filmåskådaren, och existerar i förhållande till denna medierade erfarenhet.

I Wallanders spår

Filmer som produceras regionalt ses som en viktig ekonomisk tillväxtfaktor, men är också kopplade till upplevelseindustrin (Lind 2006). Produktionen av de första tretton Wallanderfilmerna var ett av de största film- och tv-projekten någonsin i Skandinavien (Krona 2006). De regionala myndigheterna och näringslivet tog tillfället i akt att förknippas med filmproduktionen och det stora allmänna Wallanderintresset i syfte att öka turismen. De nådde framgång långt utöver förväntan. Succén hänger uppenbart ihop med kopplingen till Ystad och det omgivande Österlen (Lind 2006, *Film i Skåne* 3/06). Det skånska landskapet exponeras tydligt i filmerna och synliggörs som en besöksvärd plats genom fiktionen.

Brittiska BBC har under sommaren 2008 spelat in tre Wallanderfilmer i Ystad med Kenneth Branagh i huvudrollen. Ungefär samtidigt initierades tretton nya filmer där Krister Henriksson utvecklar Kurt Wallander. Inspelningarna, som fortfarande sker i Ystad, beräknas vara färdiga 2009 vilket gör att man räknar med att hålla liv i Wallanderturismen ytterligare en del år. Hittills har man sett en ständig ökning. Kommunens marknadsföringsstrateg besöks både av internationella journalister som gör resereportage för såväl tidskrifter som tv och av kommunala representanter från hela Sverige. Ystad har kommit att bilda skola när det gäller litteratur- och filmturism.

När man kommer in på turistbyrån i Ystad möts besökaren av porträttbilder av skådespelaren Krister Henriksson som Kurt Wallander.

Mankellromaner på flera språk finns till försäljning, liksom Wallandervykort och boken *Wallanders Ystad* (Ambrius 2004), utgiven av lokaltidningen Ystad Allehanda, och med texter på svenska, engelska och tyska. Det är uppenbart att Ystad och Wallander är intimt förknippade med varandra om man närmar sig staden via turistbyrån. Ystad turistbyrå är också ansvarig för broschyren *I Wallanders spår: en vägvisare över Ystad med omnejd för dig som gillar romanfiguren Kurt Wallander, kriminalkommisarie vid Ystadpolisen*. I broschyren presenteras Henning Mankell liksom hans skapelser Kurt och Linda Wallander (Kurts dotter som har en mer framträdande roll i de tretton första filmerna än i romanerna). Framför allt finns där en karta med 32 platser i Ystad som nämns eller används i romanerna och filmerna. Broschyren delas ut gratis och trycks i ungefär 30 000 exemplar per år, varav 10 000 på svenska. Den senaste utgåvan (2007) innehåller en lista på 32 platser, grupperade efter de tretton Ystadbaserade filmerna, där inspelningarna har ägt rum. Vid sidan av den ofrånkomliga statistiken över böckernas upplagor, över 25 miljoner exemplar, och spridning på 36 olika språk, presenteras också biografiska fakta, som att Henning Mankell, gift med teaterregissören Eva Bergman (dotter till Ingmar Bergman), växlar mellan att bo strax utanför Ystad och att vistas i Moçambique, där han är konstnärlig rådgivare åt Teatro Avenida. Man informeras också om hans kamp för hiv- och aidsdrabbade samt en del av de utmärkelser han mottagit för sitt författarskap. Broschyren avslutas med ett porträttfoto av honom med signatur – som ett gammaldags filmstjärnefoto. Mankell är ett exempel på hur en författare profileras och marknadsförs med tidstypiska argument. Han beskriver sig själv som en samhällsgranskare (bl.a. *Trelleborgs Allehanda* 22/4 2008, *Sydsvenskan* 17/8 2008) och utifrån hans försäljningssuccéer inser man att även samhällsengagemanget

blir en strategi i marknadsföringen. Det är påfallande vilket stöd Mankell har i Ystad. Människor engagerade i Wallanderturismen betonar i alla sammanhang hans integritet och engagemang.

Tanken är att besökaren skall läsa broschyren och sedan färdas runt Ystad med omnejd på egen hand. Under sommarmånaderna finns flera alternativ för dem som vill närma sig Wallanders Ystad. Jag har själv provat flera av dem, ensam, tillsammans med kollegor och/eller familj. Det är bl.a. möjligt att åka med Ystad Frivillige Bergnings-Corps guidade Wallandertur med veteranbrandbil. På bilen får ungefär 14 personer plats och den utgår från Stortorget. Under färden, i maklig takt, passeras platser som nämns i böckerna och visas i filmerna och en av brandmännen läser högt ur sitt manus med citat ur böckerna. Ett alternativ för den filmintresserade är att besöka Cineteket, förlagt till Ystads gamla regementsområde, där man dels kan besöka och få en guidad tur i den studio där Wallanderfilmerna spelades in, dels få lära sig något om hur filmproduktion går till genom prova-på-stationer i utställningen som byggts upp. "Det ska inte upplevas som lärande även om man lär" (intervju 4/3 2008). Man vill att människor ska lära och uppleva och har insett att olika turistgrupper vill ha olika saker. En del vill bara ha Wallanderkunskap och andra är intresserade av att lära om film i största allmänhet.

På Cineteket finns försäljning av Wallanderböcker och -filmer, några t-shirts och affischer. Där finns också möjlighet att ta en kopp kaffe med dopp från ett av de lokala bagerierna. Allt är väl genomtänkt och signalerar kvalitet och inte bara "marknad".

Ytterligare ett sätt att uppleva Wallanderland är att köpa ett Wallanderpaket, vilket jag och en kollega gjorde häromsommaren. I det ingår middag på en av Wallanders favoritrestauranger, inlogering på ett av de hotell där han brukar äta lunch och kaffe på Fridolfs

konditori, Wallanders favoritkonditori där han i böckerna ofta antingen dricker kaffe eller lättöl och beställer en "sillamacka". Paketet inkluderar också en "Wallanderbakelse"; blå med marsipantäcke, smaksatt med punsch och dekorerad med ett stående W i choklad. Historien om bakelsen ingår numera, liksom berättelsen om Mankells sociala patos och engagemang, i en väl utarbetad storytelling.³ På en vägg i konditoriet hänger ett certifikat där familjen Wallander har gett konditoriet sin tillåtelse att använda namnet för bakelsen ifråga. Familjen Wallander – som inte bor i Ystad utan i Mariefred – lånar sitt namn åt bakelsen eftersom den organisation som äger rättigheterna till rollnamnet Wallander motsatte sig att namnet skulle användas. Officiellt alluderar bakelsen alltså på en familj i Mariefred, samtidigt som alla vet vem det *egentligen* handlar om. En historia genererar en historia och fiktionslagren skjuts in över varandra.

Alla dessa delar kan ses som en del i upplevelandet av Wallanderland. Men varje del kan också fungera som en del av Wallanderturismen eller helt enkelt som enskilda turistiska evenemang. Att besöka Ystad och äta en blå marsipanbakelse behöver inte för konditoribesökaren betyda koppling till vare sig Wallander eller Mankell. Att se veteranbrandbilen åka runt med fjorton passagerare kan vara en del i den vanliga sommarturistbilden i en stad med lång historia som besöksmål. Kort sagt, man kan besöka Ystad utan att märka av intresset för Kurt Wallander (jfr Christenson m.fl. 2005). Men söker man så finner man många och olika spår.

Nå, vilka platser får vi då se om vi följer broschyrens kartor och listor? Det hela börjar med polishuset, beskrivet som Kurt Wallanders andra hem. Därefter kommer man till Mariagatan 10, Wallanders hemadress i romanerna. I broschyren nämns inte att detta hus inte används i inspelningarna av de aktuella filmerna, något som ofta skapar förvirring

En Wallanderpromenad bör innehålla ett besök på Fridolfs konditori med en Wallanderbakelse eller en sillmacka.
Foto: Carina Sjöholm.

hos besökande turister. Under inspelningarna användes ett annat hus vid Mariagatan, närmare bestämt nummer 11C för exteriörtagningarna, och sedan har interiörerna byggts upp i studion.⁴ I broschyren görs försök att fånga platskänslan genom konkreta, sinnliga beskrivningar: "Gatlyktan sprider sitt gula sken, bilen står parkerad på gatan. Ofta hörs operaarior från lägenheten. Härifrån bortfördes Mabasha i *Den vita lejoninnan* och här har mördare smugit i jakt på Wallander." Här kopplas platsen till deckargenrens klassiska scenografi och ges dessutom ett litterärt sammanhang genom exempel ur en av böckerna. Efter ett tag har Wallander i karthänvisningarna förvandlats till "Kurt" och vårt förhållande till karaktären har blivit alltmer personligt; något som återkommer i de guidade turena där guiderna gärna talar om "Kurt" som om han vore en nära vän.

Ett viktigt inslag i såväl böckerna som filmerna är Wallanders dåliga hälsa. Han söker

hjälp på Ystad lasarett (som finns utmärkt på kartan) för att hantera sina stressymtom och för att få bukt med sin diabetes. Detta sägs ibland vara förklaringen till rollfigurens popularitet; han är en antihjälte, bräcklig och mänsklig i sina väl igenkännbara tillkortakommanden. Detta tillhör till viss del genren och kriminalkommissarieschablonerna: melankolisk man som älskar opera, har svårt med relationer och stundtals dricker (för) mycket whisky. "Böckerna och filmerna som handlar om kriminalkommissarie Kurt Wallander är otroligt omtyckta. Kanske för att Kurt är lite som folk är mest; en vandrare på livets krokiga stig där såväl avgrunden som himlen öppnar sig ibland" står det i broschyren.

Turen på kartan går vidare till andra adresser som är kopplade till skeenden och personer i berättelserna, och innefattar flera platser där mord har begåtts och där mördare bor. Det fysiska avståndet mellan hållplatserna ökar efter hand, och till slut kan man inte längre

vandra mellan dem utan det behövs bil eller åtminstone cykel.

Den guidade studioturen

När besökaren tagit sig runt Ystad med omnejd i Wallanders fotspår kan han eller hon välja att förkovra sig i Wallanderfilmernas värld. Vill man lära sig hur filmproduktion går till stannar man i Cinetekets lokaler. Vill man fördjupa sig ytterligare kan man göra det genom att besöka några av de uppbyggda interiörerna under en guidad tur in i luftvärnshallen som finns på regementsområdet. Man kan inte ta fel, för på taket står med stora bokstäver MANKELLS WALLANDER. Det har varit "lönt" att bygga upp en hel lägenhet i studio, säger guiden, eftersom det var så många som tretton filmer som skulle spelas in. Studioturen börjar utomhus, bakom studioingången, och guiden visar bl.a. den bil som sprängdes i luften i slutet av filmen *Innan frosten*. Guiden berättar sedan om de två skådespelarupplagorna av kommissarie Wallander. Den ena är spelad av Rolf Lassgård i en tidigare serie filmer, inspelade i ett "falskt" Skåne, vilket betonas påfallande ofta, utanför Trollhättan. Den andra är spelad av Krister Henriksson i det verkliga Ystad, utomhus eller i studio. Många som läst böckerna föredrar Lassgård som Wallander, säger guiden, och jag känner igen resonemangen från diskussioner i de guidade grupperna. De filmerna följer böckerna. Den senare Wallander är, påpekar guiden, en mer internationell figur, anpassad för det nya århundradet; smärtare, friskare (trots fortsatt dålig hälsa) och med ett bättre förhållande till sin dotter. Och gång på gång påminns vi om att minst 25 miljoner exemplar har sålts av Wallanderböckerna.

När vi kommer in i själva studion välkomnas vi av guiden som säger att det nu är dags att besöka "Kurt och Nyberg" (den senare är rättsläkaren) på polisstationen och rättsmedicinska laboratoriet. "I filmerna har det flyttat från Kristianstadvägen till Regementets

område" står det i broschyren. På polisstationen uppmanas vi av guiden att sätta oss i Kurts kontorstol bakom hans skrivbord och ta foto på varandra. Vi får en stund på oss att kika runt på polisstationen och många passar på att provsitta kontorsstolen, dra ut lådor i hurtsen och fotografera varandra i denna Wallandermiljö. Därefter kommer guiden in på manusarbetet samtidigt som vi passerar regissörsrummet, och guiden betonar att det inte är det minsta glamoröst. På dörren till regissörsrummet finns ett anslag om vilka som regisserat de tretton filmerna. Vi får veta att arbetet börjar med att "Henning" skriver ett utkast som sedan utvecklas av flera medförfattare. "Henning tyckte det var en bra idé att filmatisera historierna om Kurt", säger guiden, och det personliga förhållandet till författaren understryks av att förnamnet används. Det här förekommer ofta på författarvandringar (Kajiser 2002, Meurling 2006). Ett annat sätt att visa hur nära personalen på Cineteket och turistbyrån står den berömde författaren är att berätta att Mankell köpt en Skånegård nära Ystad, men att de lovat honom att inte säga var...

Under studiovandringarna pendlar guiderna mellan att nämna vad som tas upp i böckerna och i de olika filmatiseringarna. I studion går vi vidare till Mariagatan och frågan om Mariagatan 10 eller 11 kommer upp. Guiden förklarar omsorgsfullt, medan vi står utanför den vita dörren med Wallanders namn på, vilka scener som tagits på plats och vilka som tagits i studio. Innanför dörren möts vi i hallen av post adresserad till Kurt Wallander. På väggarna hänger de i böckerna omtalade landskapsmålningarna med eller utan tjäder som Kurts far målar i parti och minut. När vi kommer in i Kurts vardagsrum sätter guiden på en CD med operamusik för att skapa den rätta atmosfären. I vardagsrummets bokhyllor ligger reklammaterial från Mankells förlag, Leopard. Guiden pekar ut produkter som exponeras i rummet och som använts för pro-

duktplacering i filmerna: en platt-tv från den lokala firman Hugossons och mineralvatten från Malmborgs. Vi får även veta att Saab-bilar har använts i filminspelningarna. På soffbordet, framför den slitna skinnsoffan, står den obligatoriska whiskyflaskan, som innehåller färgat vatten. På framsidan av Ystad Allehanda, som ligger på bordet, finns bilder och en artikel som hänger samman med det fall som är aktuellt i filmen *Mastermind*. I bokhyllan finns barndomsbilder av dottern Linda och en betydligt yngre Kurt, men också ett foto av Linda som nyutexaminerad polis. På nattduksbordet i sovrummet ligger en skönlitterär bok och pappersnäsdukar, och guiden berättar att det i garderoben finns spår av blod från inspelningen av filmen *Mastermind*. Hon påpekar att det är grisblod som används i filmerna. Guiden avslutar visningen med att be oss gå runt ”i Kurts lägenhet och se hur han har det”. Hon hoppas att vi fått lite insikter i ”filmens värld” och att vi förstår att mycket i filminspelning är ”på låtsas”.

Den bekanta geografins betydelse

Det finns många interagerande faktorer bakom upplevelseturismens framgångar. Det finns t.ex. en museipedagogik som hyllar ”learning by doing” och som inte *förevisar* kulturarvet utan snarare *spelar* det. Det här har blivit en del av en marknadsföringsstrategi. Cinetekets guide påpekar att det alltid är lyckat att visa studion och be besökarna röra vid sakerna där och sitta i möblerna, i synnerhet för de många tyska besökarna. Det taktila är en viktig beståndsdel i iscensättningen av upplevelsen.

Litteratur och film har stor betydelse för vårt sätt att se på platser. Regionala utvecklare och turistbranschen är tillsammans beredda att utveckla denna nya form av ”branding culture”, där särskilda platsspecifika kvaliteter marknadsförs och säljs. Många nya kriminalromaner representerar en viss plats och en geografi som går att känna igen, vilket är viktigt för läsarna, men också bereder väg för

filmatiseringar: ”Få saker sätter sådan sprått på fantasin som bekant geografi. Platsen som huvudroll. Delen för helheten och det skrivna ordets oöverträffade förmåga att förena verkligheten med platsen och fiktionen”, skriver Katarina Tornborg (*Sydsvenskan* 22/1 2007). ”Det är med jubel jag noterar att mitt älskade Gotland blivit tummelplats för mänsklig ondska, dumhet och banal girighet”, sammanfattar hon och räknar upp fyra deckarförfattare som arbetar med gotländska miljöer.

Men vad händer med en plats som marknadsförs genom skönlitteratur? Och vilka är motiven för de olika aktörerna i det här spelet? Vem tänker i termer av marknadsföring, och vem tänker på kunskapsspridning? Ja, ofta finns båda argumenten med i turismsatsningar som nästan alltid görs i syfte att locka besökare. Ystad, Mankell och Wallander är utmärkta exempel på det.

En turistattraktion är en social konstruktion, och i processen är många faktorer verksamma. Det handlar om praktiska och ekonomiska överväganden, men också om besökarnas förväntningar. Besökarna påverkas av olika typer av erfarenheter av den aktuella platsen. Har vi som besökare läst boken som författaren ifråga skrivit? Vet vi något om författaren innan vi besöker platsen? Vad vet vi om de fiktiva karaktärerna? Har vi sett en filmatisering och söker inspelningsplatser? Har vi tagit del av andra människors erfarenheter av platsen, av böckerna, av författaren och söker efter den plats som filtrerats genom andra besökares raster? En del av de här frågorna går inte att besvara entydigt, men de är till god hjälp när man ska reflektera över relationen mellan fiktiva och verkliga platser.

En sak som är värd att ta i beaktande är vad lokala myndigheter och näringsliv vill utveckla när man numera allt oftare ser turismen som lösningen på lokala och regionala problem. Kulturturism har blivit allt viktigare globalt, men även på en lokal nivå. När en ort har haft viss framgång inspireras andra

att ta efter.⁵ En fråga är naturligtvis vem som använder vem i det här spelet (Coleman & Crang 2002, Kotler 1999, Pine & Gilmore 1999). Är det författaren, fiktionen eller den reella platsen som är det centrala? Handlar det om exploatering? Kan man i sådana fall se det som att platser kan slitas ut?

Multisensationalism och situerade resor

Ett väsentligt drag i vår tid är fusioner och hybridiseringar. Mycket forskning har presenterats kring hur upplevelseindustrin har fokuserat på additiva faktorer; många upplevelser är tänkta att ge konsumenterna ett flertal komponenter som de sedan kan blanda och själva komponera i förhållande till en viss situation eller kontext (O'Dell 2001). Överfört till resor och vandringar av det slag jag diskuterar här är det uppenbart att erfarenheterna organiseras som en serie diskreta enheter vilka var och en kan tyckas vara av trivial karaktär. Man läser en bok, inspireras att resa och väljer att följa upp resan genom att se filmen, läsa flera böcker i serien eller att läsa om. Så skapas berättelsen om resan och inspirerar andra att åka och se delvis samma mönster. Men i den här kontexten blir de symboliska broar mellan olika delar av erfarenheten och bidrar till att göra allt till något extraordinärt.

Man kan tala om mångsinnlighet; ett flertal sinnliga erfarenheter adderas för att tillsammans bilda den sammantagna upplevelsen (se Sjöholm 2003). Det kan här vara klokt att skilja på den typ av erfarenheter som är sinnliga, emotionella eller kopplade till en viss tidpunkt eller plats, och de erfarenheter som är av mer transcendent natur, medvetna, kognitiva, alltså något som kan tillföra en något på sikt i en kumulativ process (O'Dell 2002). Upplevelseekonomin förutsätter ett stort mått av reflexivitet. Man behöver bedöma sin upplevelse för att kunna återberätta den eller bestämma sig för att drömma om en annan upplevelse. *Man är vad man upplever*. För att betraktas som en hel människa finns det

vissa saker man skall ha upplevt eller tagit sig igenom. Ofta är själva berättelsen poängen i det hela. Det viktiga är kanske inte att man har rest, men att man har återvänt och har något att berätta (Löfgren 1999). Reserfarenheten har lika stor betydelse som de materiella varorna eller det konkreta målet. Att befinna sig på semesterresa är inte bara en fråga om att vara ledig. Det är också, och alltid, något som är inskrivet i större ideologiska diskurser: social klass, kulturellt kapital, ekonomiska begränsningar och nationell identitet. Allt bidrar till att gränser dras upp och att utrymmen skapas. Som turist handlar man enligt de mönster som finns utlagda, och det finns en komplex och djupt meningsfull koppling mellan dessa sociokulturella villkor och de berättelser man skapar kring sina upplevelser. Man hittar på något sätt alltid det man letat efter.

Autenticitetsbegreppet producerar värden, betydelser och sammanhang för publiken och besökarna (Pearce & Moscardo 1986, Wang 1999). Begreppet bidrar till kategorisering och positionering, samt skapar och vidmakthåller identiteter och stilar (Cohen 1988, Jamal & Hill 2004). Det bidrar till att skilja – distingera – mellan ”de” och ”vi”; ”de som gillar det där” och ”vi som gillar det här”. Allt detta förutsätter en komplex interaktion mellan diverse aktörer som journalister, resebyråer, museer och publiker. Värderingen av upplevelserna och tankarna kring vad som är autentiskt och vad som inte är det, ger nya betydelser och nya värden, och vi får möjlighet att jämföra våra upplevelser med andras. Att diskutera vad man egentligen varit med om är ett sätt att förlänga och bearbeta upplevelsen.

Det är uppenbart att produktionen av autenticitet är viktig i turistbranschen. Vilken sorts autenticitet är inte alltid klart, men dikotomin sant–falskt och äkta–oäkta reproduceras kontinuerligt i de turistiska berättelserna (Urry 1990). Många som reser vill ta reda på hur en verklig person (t.ex. en författare) har bott och levt, men det finns framför allt de som reser i

spåren på fiktiva personer. I Ystadfallet söker turisterna inte så ofta spåren efter författaren Mankell – de finns någon annanstans – som efter den fiktive Wallander. Paradoxen är att turisterna kan uppfatta det fiktiva som det mest autentiska; det verkliga kräver en form för att förefalla verkligt.

Det finns också en geografisk aspekt på autenticiteten. Vissa platser kan anses mer autentiska än andra. Det har dels att göra med den etablerade historieskrivningen, dels med hur man reser och vilken konsumtionsnivå man lägger sig på. Det som framstår som en ursprunglig omgivning har ett visst värde, och *urvalet* ett annat. Flera forskare har understrukit det autentiskas subjektivitet, t.ex. inom sociologisk turismforskning (Andersson Cederholm 2007, Taylor 2001, Wang 1999). Autenticiteten har ofta flera lager. Det som är sant för en annan behöver inte vara sant för dig. Det innebär inte automatiskt att autenticiteten är en illusion, ogripbar och förlorad i subjektivitet. Men sanningen och det verkliga är alltid något som förhandlas. I medieåldern med dess informationsöverflöd representerar det autentiska ett begär efter något som är sant och ursprungligt. Musikvetaren Simon Frith påpekar det anmärkningsvärda med tron på det autentiska: "Essential in this post-modern era is not whether Bruce Springsteen is 'the real thing', but how he maintains the belief in the existence of any 'real things' at all" (Frith 1988:95). Det är t.o.m. så, att om erfarenheten upplevs som autentisk för subjektet så frikopplas upplevelsen från det egentliga objektet. I konstnärshem och författarhem äger olika aktiviteter rum; vanligt är att man skapar utställningar, men det finns också andra saker som kan iscensättas. Ofta hävdas det att dessa aktiviteter görs i "den anda" som är författarens eller t.o.m. den fiktiva romangestaltens. När guiden på Cineteket ber oss att sitta ned i Kurts stol för att fotograferas blir autenticiteten ett begrepp som används för att ladda miljön med en sär-

skild aura och därigenom – vilket kan uppfattas som en paradox – göra platsen mer säljbar. Mankells sociala och politiska engagemang i globala frågor ökar trovärdigheten; han har ett stort inflytande över Wallanderturismen och motsätter sig en kommersialisering och vill inte att det säljs till exempel Wallander-muggar eller -kepsar. Detta har försatt en del av dem som arbetar med att utveckla turismen i Ystad i en komplicerad situation när de nu tycker att det krävs en produktutveckling (jfr Thompson 2007).

Man tycker nästan synd om de turister som kommer hit och så får de inget med sig hem. Men gränsen är väldigt tydlig. Vi får i princip inte göra någonting som kan exploatera Kurt Wallander. Och då hittar man nya sätt. Vi säljer till exempel svenska polisbilar, vi kan jobba ihop med Krister Henriksson, han kan signera DVD som vi kan sälja här osv. Men Kurt är ingenting som vi har tillgång till egentligen. Och jag tycker att det finns en skönhet i att hålla det här på en relativt låg nivå. Jag tycker inte heller att vi ska skapa ett Wallander-Disneyland, du vet där vi ska ha ett t-shirtstånd i vartenda gathörn och säljer tvivelaktiga, halvtaskiga produkter och bara kränger grejer. Jag tycker att det finns en charm i att det inte är så tydligt och jag tror också att folk inte vill ha det slängt i ansiktet på sig hela tiden. Särskilt inte de här litteraturturisterna som är lite diskreta. Men samtidigt tycker jag kanske också att vi har ju en förfrågan för de här produkterna som vi inte kan tillgodose, egentligen, att man kan ge ett minne av hög kvalitet (intervju på Cineteket 4/3 2008).

På den turistiska arenan är souvenirerna artefakter som värderas efter sin autenticitetsgrad. Forskningen säger oss att *uniciteten* är ett centralt kriterium när turister värderar vad som är autentiskt. Bedömningen av det autentiska är inte bara knuten till tinget i sig utan också till personen som tillverkat det. Lokalt hantverk ses t.ex. ofta som autentiskt. Ytterligare en kvalitet som bedöms är *situationen* i vilken souvenirerna är införskaffade. De artefakter eller souvenirer som dyker upp i den litterära turismen är ofta böcker och filmer, kartor och den typ av dokumentation som turisterna gör själv:

fotografier, anteckningar, dagböcker. Jag var där, jag köpte just den här prylen eller den här boken där... I Ystad kan man på både Cineteket och turistbyrån köpa Mankellböcker på bl.a. tyska. De är inköpta i Tyskland och säljs framförallt till turistande tyskar som tar med sig boken hem för att återuppleva resan och den skönlitterära upplevelsen. Detta är en väsentlig del av resan. Den är så väsentlig att man på Cineteket funderar på att skaffa en stämpel där det står "Köpt i Ystad" eller liknande för att betona uniciteten hos produkten. Den är verkligen köpt på plats.

Vikten av att vara verklig

Är nu dessa mediala platser överkliga, fantiserade? Det förefaller klart att de skapar en platskänsla för läsare och filmpublik. Därför existerar de. Och här skiljer jag inte mellan de platser som en romanläsare vill se och de som filmåskådaren vill återse. Oavsett vilken inspirationskällan är blir platsen omtolkad genom böckerna och filmerna. Samtidigt som en litterär text kan beskriva en existerande plats med stor akkuratess, kan läsaren transformera platsen till en fantasiplats med hjälp av föreställningsförmåga och konkreta egna erfarenheter. Läsningen blandas med visuella och kroppsliga intryck. Författarens förmåga att beskriva är viktig, men det är också läsarens förmåga att ta upp det beskrivna genom t.ex. förkunskaper, humör och känslor. Den här blandningen av verkligt och imaginärt landskap ger ett stort utrymme för fantasin.

Styrkan hos föreställningar hämtade från litterära texter är deras förmåga att låta läsaren bekräfta dem, hävdar Krolikowski & Chappel (2004). Allteftersom tiden går blir platsbegrepp så internaliserade att det krävs en hel del ansträngningar för att se något annat. En litterär text kan fungera som en port till en plats som inte existerar i verkligheten men som är möjlig att nå genom fiktionen. Fiktionens raster hjälper oss att se nya platser på gamla platser. Platsen tolkas genom

kunskap och empirisk kännedom, men också genom fantasi.

Litterär turism handlar som sagt i allt större utsträckning om att iscensätta upplevelserna. Men den bygger ofta på vars och ens komposition av intryck. Balansen mellan offentlig representation och individuell upplevelse är viktig och bidrar till en kulturell process där en ny offentlig sfär skapas, t.ex. i en guidad vandring (Squire 1994). I den här processen blir platsen en vara som pendlar mellan att vara en offentlig bild och individuell föreställning. Det kompliceras av att det individuella inslaget kan förstås både som författarens och läsarens föreställningsvärldar. När man är på en plats man tidigare inte besökt kan man alltså ändå känna att man har en erfarenhet av platsen, t.o.m. på en fysisk nivå. Platsen *konsumeras*. Och ibland är det viktigare att *ha varit* där än att *vara* där. Känslornas betydelse kan inte överskattas i upplevelseekonomins tidsålder. I dagens turism är således iscensättningen av känslor accentuerad och den performativa dimensionen har därigenom blivit än viktigare. Beträffande forskningen kan vi notera hur intresset för den turistiska blicken – att se vad turisten ser – har ersatts av ett intresse för den produktion av upplevelser som kräver turistens aktiva inblandning. Det lokala har här vunnit terräng; här finns platser som kan marknadsföras och säljas. Och en del platser har redan inövade varunamn. Ystad är en välkänd turistort med sedan länge välkända besöksattraktioner. Man har sedan länge dessutom en stor mängd tyska besökare. Genom tillkomsten av Wallanderland har ett nytt Ystad fötts och förstärkts av nya kommersiella och kulturella värden. Mankell och Wallander har säkrat Ystad som turistort.

Wallander går vidare

Med ett brett närmande är det möjligt att se de många beståndsdelarnas betydelse i det stora hela, och att förstå de kulturella situationer som omger konsumtion av litteratur och film

i samband med resande. Jag har försökt att belysa den betydelse som det vardagliga kan ha; det är i *det vanliga* som det viktiga sker.

Interaktion och medverkan är centrala begrepp här. Fiktionen påverkar vår uppfattning om det verkliga, vilket i sin tur påverkar hur fiktionen ser ut och tas emot osv. Fiktionen kan fungera som ett raster eller en optisk lins genom vilken man kan se verkligheten. Skillnaden mellan verklighet och fiktion skapar sin egen dynamik och att skilja mellan de två världarna är nästan omöjligt – vilket kanske heller inte är den väsentligaste uppgiften. Den litterära turismen t.ex. hanterar iscensättningen av människors upplevelser; vissa upplevelser bygger på verkliga händelser, andra på fiktioner.

Platsen konsumeras, ofta i något som kan ses som en lek eller ett spel. Att vara någonstans där man aldrig har varit förut och ändå *känna* platsen in på bara kroppen. Emotioner är resurser som kräver sin bekräftelse (Bærenholdt m.fl. 2004, Crouch 1999).

I den här artikeln har jag velat ge exempel på hur fiktion har använts för att skapa platser och rum – såväl för inresande turister som för bofasta invånare. Man behöver inte komma långtifrån för att uppleva Ystad som exotiskt – om man accepterar de fikcionaliserade läsningarna av orten.

Vad händer med invånarna i en stad som marknadsförs med imaginära geografier? Ser de detta som löftesrikt eller hotfullt? Förmodligen både och, det beror på hur stark attraktionen är och hur den utvecklas ("Tänk om alla kommer i bil?"). *Något* lär hända med en by eller stad som medieras genom turistbranschen och turistindustrin. Ystad "skrivs om" (Ek 2007). Wallander används för att marknadsföra Ystad eftersom varje ort idag anses behöva en identitet och ett varumärke. Man måste ha ett värde på upplevelsemarknaden. Regionalpolitik bygger på regionens förmåga att utveckla ett varumärke och skapa sysselsättning för tjänstesektorn. Dagens museer

är mindre involverade i bildningsverksamhet än i regional utveckling. Den offentliga sektorn förväntas vara mer ekonomiskt självgenererande än tidigare, vilket naturligtvis kräver en viss kreativitet. Ibland kan man i Turistsverige dock iakta att det tycks vara vanligt att kopiera andras framgångsrecept istället för att utveckla egna. Ystads satsningar på Wallanderturism har kommit att fungera som förebild för många svenska kommuner och kanske kan man även se det som en del i skapelsemyten eller storytelling när kommunens marknadsstrategs berättelser är eftersökta landet runt. Fiktionslagren hopar sig.

Fiktion och autenticitet interagerar inom gränserna för en specifik genre, *den guidade vandringen i författares och fiktiva gestalters fotspår*. Det autentiska revideras genom dessa vandringar när fiktiva karaktärer och platser blandas med reella. Deltagarna i vandringarna förkroppsligar geografien, de placerar sig själva inom fiktionens ramar och överskrider därmed den traditionella gränsen mellan fakta och fiktion som annars upprätthålls i kriminalberättelser och -filmer. Bara genom denna vandring är förkroppsligandet möjligt.

Kroppsbegreppet är dubbeltydigt här. Det kan anknytas såväl till kroppen i kriminalgåtan som till den aktuella turistens kropp som mottagare av sinnesupplevelser och empiriska data. Rumsbegreppet är lika komplext. Det täcker såväl en faktisk plats – som Mariagatan i Ystad – som de abstrakta relationer som är möjliga att uttolka mellan den faktiska platsen och de fiktiva skeendena. Här i korsvägen mellan kropp och rum gestaltar turisten detektiven, mördaren eller offret och är samtidigt någon – eller något – helt *annat*. Och detta *andra* är mordvandringens hjärta.

Ja, vad har hänt med Kurts lägenhet i filminspelningsstudion? I de tretton nya filmerna har Kurt gått vidare i livet. Han har äntligen skaffat huset vid havet som han så länge längtat efter, och hund därtill. Till det nya huset har inspelningsteamet också flyttat en del av Kurts

möbler från lägenheten. Numera finns alltså den fiktive Kurt Wallanders ”riktiga” möbler i ett nytt sammanhang... En äkta flytt?!

Carina Sjöholm, fil.dr
Lund

Noter

- 1 ”Oavsett hur Wallanderfilmerna tas emot kan de antas bli framgångsrika då de får effekt tillsammans med Henning Mankells internationella bästsäljande kriminalromaner.” Följande står att läsa i ”Kan man sälja Skåne med Wallanderfilmer? Värdet av exponering av Skåne genom Wallanderfilmerna och deras effekter på besöksnäringen. Värdering och prognos genomförd av Cloudberry Communications AB på uppdrag av Region Skåne, Position Skåne och Oresund Film Commission.
- 2 Projektet har finansierats av Einar Hansens Allhemsstiftelse. Jag vill tacka Lars Gustaf Andersson, Tom O’Dell, Gunnel Olsson och Katarina Saltzman för synpunkter på föreliggande text.
- 3 Storytelling har blivit ett etablerat begrepp i turismbranschen och turismforskningen och kommer egentligen av ”corporate storytelling”, vilket kort sagt är en metod att kommunicera idéer och skapa varumärken.
- 4 Ytterligare förvirring kring den ”rätta” adressen kan skapas när man åker Wallanderturen med veteranbrandbilen, då Mariagatan 13 C pekas ut som Wallanders bostad: ”Man kan ju inte bo någon annanstans på Mariagatan och samtidigt se ’gatlyktan vaja’ i korsningen Mariagatan–Regementsgatan, konstaterar bestämt chauffören Paul Kristensson och guiden Göran Holmquist genom att citera böckerna. ’Lite rättigheter måste man ju ha som guide’, skrattar Göran Holmquist på Ystads Frivillige Bergnings-Corps som arrangerar turerna” (*Sydsvenskan* 17/8 2008).
- 5 I *Handlingsplan för bildkonst* (KulturSkåne. Bildkonst i Skåne/Del 1, 2007) som är ett samverkansprojekt mellan representanter för konstnärorganisationer, Kultur i Skåne och Malmö stads kultur nämnd och som är utgångspunkt för en process och beslutsunderlag i Malmö står följande: ”Speciella ansträngningar måste göras för Danmark och Tyskland. Här finns den stora publiken och säkert konstköparna. I Ystad har inflödet av tyska turister

ökat med 30 % sedan Wallanderfilmerna började marknadsföras.

Vi kan förvänta oss ett kraftigt uppsving av kulturturister i framtiden. Turister som kommer inte bara från grannländerna utan från hela världen inte minst USA och Asien. De vill ha kultur och konst, historia, bildning och upplevelser med sig hem. Och de vill insupa det hela under behagliga, bekväma och sköna former. Det handlar om att paketera och göra tillgängligt. Skåne har kanske Sveriges bästa utgångsläge och allt att vinna på rejäla investeringar i kulturturism.”

Referenser

Internet

- Broschyren *I Wallanders spår, Ystad turistbyrå*. Finns att ladda ner på <http://www.ystad.se/ystadweb.nsf/AllDocuments/6D2990059F75E6D2C1256ED9002D478F> (2008-10-22)
- <http://www.ystadsallehanda.se/apps/pbcs.dll/section?Category=MULTIMEDIA&profile=1527&template=wallandersystad> (2008-10-22)

Deltagande observation

- Wallanderpaket sommaren 2006 inklusive tur med Ystads Frivillige Bergnings-Corps och en mordgätevandring. Guidad tur på Cineteket i juli 2006, två turer på Cineteket i augusti 2007, en tur på Cineteket juni 2008.
- 2–3 juni 2008 på tvärvetenskapligt seminarium, Skandinavisk kriminalindustri.

Intervjuer

- Intervjuer med turistchef och marknadsstrateg, Ystad, liksom med personal på Cineteket under 2006–2008.

Annat

- Diverse reklammaterial kopplat till Wallanderturismen i form av vykort, kartor, affischer, t-shirts, böcker.
- Handlingsplan för bildkonst, KulturSkåne. Bildkonst i Skåne. Del I, 2007.

Tidningsartiklar

- Sydsvenska Dagbladet
Trelleborgs Allehanda
Ystad Allehanda
Film i Skåne

Litteratur

- Ambrius, J. 2004: *Wallanders Ystad. Platser i böcker och filmer om Kurt Wallander*. Sportförlaget & Ystad Allehanda.
- Andersson Cederholm, Erika 2007: Att 'bara være' – ægthed, relationer og intimitet i oplevelsesindustrien. I: *Oplevelsesøkonomi. Produktion, forbrug, kultur*. Frederiksberg: Forlaget Samfundslitteratur.
- Bærenholdt, J. & Sundbo, J. (red.) 2007: *Oplevelsesøkonomi. Produktion, forbrug, kultur*. Frederiksberg: Forlaget Samfundslitteratur.
- Beeton, Sue 2004: *Film-induced tourism*. Clevedon: Channel View Publications.
- Bowman, Michael S. 2007: "Tracing Mary Queen of Scots". Unpublished paper. Forthcoming in *Places of Public Memory*.
- Busby, G. & George, J. 2004: "The Tailor of Gloucester: Potter meets Pooter – literary tourism in a Cathedral City". Paper at the conference *Tourism and Literature: Travel, Imagination and Myth*, Centre for Tourism and Cultural Change, Leeds Metropolitan University.
- Busby, Graham & Klug, Julia 2001: Movie-induced tourism: The Challenge of measurement and other issues. *Journal of Vacation Marketing*. No. 7.
- Christenson, Malin, Remgard, Sofia, Tönnesson & Helen 2005: Marknadsföringen av Wallanders Ystad. En studie om platsmarknadsföring. C-uppsats. Institutionen för Service Management, Lunds universitet.
- Cohen, Eric 1988: Authenticity and commodification in tourism. *Annals of Tourism Research*. Vol. 15, No. 3.
- Coleman, S. & Crang, M. 2002: *Tourism: Between Place and Performance*. Oxford: Berghahn Books.
- Crouch, David 1999: Introduction: encounters in leisure/tourism. I: Crouch, D. (red.): *Leisure/tourism geographies. Practices and geographical knowledge*. London: Routledge.
- Ek, Rikard 2007: Malmö och America's Cup – Det koloniala evenemanget. I: Ek, R. & Hultman, J. (red.): *Plats som produkt. Kommersialisering och paketering*. Lund: Studentlitteratur.
- Ek, Rikard & Hultman, Johan 2007: Produktgörandet av platser. En introduktion. I: Ek, R. & Hultman, J. (red.): *Plats som produkt. Kommersialisering och paketering*. Lund: Studentlitteratur.
- Frith, Simon 1988: *Music for pleasure. Essays in the sociology of pop*. Cambridge & Oxford.
- Frost, W. 2006: Braveheart-ed Ned Kelly: historic films, heritage tourism and destination image. *Tourism Management*. Vol. 27, No. 2.
- Hansen, R. & Wilbert, C. 2006: Setting the Crime Scene. Aspects of Performance in Jack the Ripper Guided Tourist Walks. *Merge*. No. 1.
- Hedling, Olof 2006: Sveriges mest kända kiosk – om regionaliseringen av svensk film I: Hedling, Erik & Wallengren, Ann-Kristin (red.): *Solskenslandet. Svensk film på 2000-talet*. Stockholm: Atlantis.
- Herbert, David 1996: Heritage as literary place. I: D.T. Herbert (red.): *Heritage, Tourism and Society*. London: Bell and Hyman.
- Herbert, David 2001: Literary places, tourism and the heritage experience. *Annals of Tourism Research*. Vol. 28, No. 2.
- Jamal, T. & Hill, S. 2004: Developing a framework for indicators of authenticity. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*. Vol. 9, No. 4.
- Jones, D. & Smith, K. 2005: Middle-earth Meets New Zealand: Authenticity and Location in the Making of The Lord of the Rings. *Journal of Management Studies*. Vol. 42, No. 5.
- Kajiser, Lars 2002: And the rest... is history! I: Eriksen, A., Garnert, J. & Selberg, T. (red.): *Historien in på livet. Diskussioner om kulturarv och minnespolitik*. Lund: Nordic Academic Press.
- Kotler, Philip (red.) 1999: *Marketing places Europe: how to attract investments, industries, residents and visitors to cities, communities, regions and nations in Europe*. New ed. London: Financial Times Management.
- Krolkowski, C. A. & Chappel, S. J. 2004: "In the footsteps of Günter Grass – literary landscapes in the city of Gdansk". Paper at the conference *Tourism and Literature: Travel, Imagination and Myth*, Centre for Tourism and Cultural Change, Leeds Metropolitan University.
- Krona, Mikael 2006: Filmfinansiering och regionalism – Wallanderprojektet på Österlen. I: Hedling, Erik & Wallengren, Ann-Kristin (red.): *Solskenslandet. Svensk film på 2000-talet*. Stockholm: Atlantis.
- Lind, Joakim, 2006: "Kan man sälja Skåne med Wallanderfilmer? Värden av exponering av Skåne genom Wallanderfilmerna och deras effekter på besöksnäringen. Värdering och prognos genomförd av Cloudberry Communications AB på uppdrag av Region Skåne, Position Skåne och Oresund Film Commission.
- Löfgren, Orvar 1999: *On Holiday. A History of Vacationing*. Berkeley: University of California Press.

- Löfgren, Orvar 1999: Rum och rörelse: landskapsupplevelsens förvandling. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1999 (38).
- Meurling, Birgitta 2006: Hemmavid i tid och rum. Musealisering av två konstnärshem. *Kulturella Perspektiv*, nr 1.
- O'Dell, Tom 2001: Are you experienced? *Kulturella Perspektiv*, nr 3.
- O'Dell, Tom 2002: Upplevelsens lockelser, tingens dynamik. I: O'Dell, Tom (red.): *Upplevelsens materialitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Pearce, P. L. & Moscardo, G. M. 1986: Historic theme parks – An Australian experience in authenticity. *Annals of Tourism Research*. Vol. 13, No. 3.
- Persson, Magnus 2002: *Kampen om högt och lågt. Studier i den sena nittionhundratalets romanens förhållande till masskulturen och moderniteten*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Pine, B. Joseph & Gilmore, James 1999: *The Experience Economy: Work is Theatre & Every Business a Stage*. Boston: Harvard Business School Press.
- Robinson, Mike & Andersen, Hans Christian (red.) 2003: *Literature and tourism: essays in the reading and writing of tourism*. London: Thomson.
- Rodanthi, T. 2004: Constructing the “cinematic tourist”: The “sign industry” of The Lord of the Rings. *Tourist Studies*. Vol. 4, No. 1.
- Saltzman, Katarina 2001: *Inget landskap är en ö. Diaklektik och praktik i öländska landskap*. Lund: Nordic Academic Press.
- Sandvik, Kjetil & Waade, Anne Marit 2007: “Crime Scene as a Spatial Production On screen, Online and Offline”. Paper presented at Nordisk Medieoakerkonferens Helsinki 16–19 August 2007.
- Sjöholm, Carina 2003: *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Squire, S. 1994: The cultural values of literary tourism. *Annals of Tourism Research*. Vol. 21.
- Strömberg, Per 2007: *Upplevelseindustrins turistmiljöer. Visuella berättarstrategier i svenska turistanställningar 1985–2005*. Uppsala: Fronton förlag.
- Tapper, Michael 2006: Skymningslandet – kriminalitet som hot mot Sverige i Johan Falk-trilogin. I: Hedling, Erik & Wallengren, Ann-Kristin (red.): *Solskenslandet. Svensk film på 2000-talet*. Stockholm: Atlantis.
- Taylor, J. P. 2001: Authenticity and sincerity in tourism. *Annals of Tourism Research*. Vol. 28, No. 1.
- Thompson, Kristin 2007: *The Frodo franchise: the Lord of the rings and modern Hollywood*. Berkeley: University of California Press.
- Urry, John 1990: *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage.
- Wang, N. 1999: Rethinking authenticity in tourism experience. *Annals of Tourism*. Vol. 26, No. 2.
- Wallanderserien:*
- Böcker*
- Mördare utan ansikte, 1991
- Hundarna i Riga, 1992
- Den vita lejoninnan, 1993
- Mannen som log, 1994
- Villospår, 1995
- Den femte kvinnan, 1996
- Steget efter, 1997
- Brandvägg, 1998
- Pyramiden, 1999
- Innan frosten, 2002
- Filmer*
- Med Rolf Lassgård som Kurt Wallander*
- Mördare utan ansikte (1994) (TV)
- Hundarna i Riga (1995)
- Den vita lejoninnan (1996)
- Den femte kvinnan (2002) (TV)
- Villospår (2002) (TV)
- Mannen som log (2003) (TV)
- Steget efter (2005)
- Brandvägg (2006) (TV)
- Med Krister Henriksson som Kurt Wallander*
- Innan frosten (bio januari 2005)
- Byfånen (augusti 2005)
- Bröderna (september 2005)
- Mörkret (oktober 2005)
- Afrikanen (november 2005)
- Mastermind (bio december 2005)
- Den svaga punkten (mars 2006)
- Fotografen (maj 2006)
- Täckmanteln (juli 2006)
- Luftslottet (augusti 2006)
- Blodsband (oktober 2006)
- Jokern (november 2006)
- Hemligheten (december 2006)

SUMMARY

Crime in Fiction and Real Places

The actual place for the murder cases is the small town Ystad in the south of Sweden. This is the scene for the films and books about the police inspector Kurt Wallander, created by the Swedish author and playwright Henning Mankell. Ystad is also the place where a new regional centre for film production is situated, and the Wallander movies play an important part in the economic conditions of this centre. Cultural tourism is mixed with a film studio system. The empirical dimension of the study is important since here the “murder walks” is in fact the empiricism of the touristic experience. The point of the article is to show how fiction and concepts of authenticity interact within the limits of a specific

– and growing – cultural genre, *the murder walk*. The concept of *authenticity* is revised during these murder walks, since fictitious characters and places are mixed with real ones, e.g. in the hybridization of the hero of the crime stories and their author. The geography – fictitious as well as real – is *embodied* by the participants in the murder walks; they place themselves in the fiction, and do thereby transgress the traditional border between fantasy and reality, otherwise upheld in crime stories and movies. This makes the *walk* into the central trope of the argument; only through this walk the embodiment – and thus the rethinking – is possible to achieve.

NYA AVHANDLINGAR

Eva M. Karlsson: *Livet nära döden. Situationer, status och social solidaritet vid vård i livets slutskede*. Mångkulturellt centrum, Botkyrka 2008. 267 s. English summary. ISBN 91-88560-83-X.

Etnologen Eva M. Karlssons avhandling inleds med en skildring av en s.k. stilla stund med fyra sjuksköterskor som träffas efter att en av deras patienter har dött. Karlsson beskriver det som att göra ett slags avslut och reflektion över en patient vars död inte blev som man hade tänkt sig. Sjuksköterskorna arbetar inom den palliativa hemsjukvården, en verksamhet som är avhandlingens konkreta studieobjekt.

Karlssons fokus ligger på interaktionen mellan vårdens aktörer och vårdtagarna och hur de senare konstrueras som individer och patienter. Hon är intresserad av både föreställningar om det goda döendet och individens inflytande över hur detta döende kan och bör vara; dvs. här antyds en skillnad mellan program och praktik, mellan olika viljor hos personal, patienter och anhöriga samt mellan den vardag författaren söker och det tal som omger den.

I den palliativa vården var talet om den *hela* människan centralt, vilket krävde ett s.k. multidisciplinärt vårdteam. Teamens kunskapskällor till patienterna var många: journaler, rapporter, ronder, vårdplaneringar, samtal mellan personal gav upphov till en stor mängd information, både sådan som föreföll medicinskt relevant och sådan som för en utomstående gav intryck av att vara skvaller.

Personalen uttryckte stort intresse för kulturskillnader, vilket Karlsson kopplar till viljan att praktisera en s.k. helhetssyn på patienten. Hon noterar också att de utbildningar som erbjöds personalen om etnicitet i huvudsak betraktade kultur som något som *är* och inte som en föränderlig process. Handböcker om etnicitet i vården förstärkte i hög grad befintliga uppfattningar om patienter med utländsk bakgrund. Det finns en intressant paradox i detta. I viljan att se helheten aktiverades en uppsättning kategorier – kön, ålder, nationalitet, intres-

sen, yrke etc. – som i strävan att individualisera patienten riskerade att homogenisera honom eller henne, som en representant för ett kollektiv snarare än som den önskvärda autonoma individen.

De två kategorierna – svenskar och invandrare – jämfördes av personalen på intressanta sätt. Ju yngre invandrarpatienter desto bättre, ja nästan svensk, kroppsuppfattning ansågs de ha. Invandrarpatientens bakgrund kunde också ses som positiv, t.ex. uppfattade en del personal att de lärde sig mer av dessa patienter, om ”andra länder och kulturer”.

Det egna hemmet bar på flera positiva värden som trygghet och livskvalitet. Det var en naturlig plats att vårdas på i kontrast till institutionen och ansågs ha en terapeutisk effekt, var en plats för autonomi och självbestämmande och ansågs vara den plats där de flesta ville vårdas och dö. Men några patienter föreföll inte ha ställts inför något val. Ändå framställdes valet att vårdas hemma som en viktig del i patientens självbestämmande. Fast även om man vårdades hemma kunde det hända att det blev fel. I någon lägenhet hade vårdapparaten tagit över eller blivit alltför synlig. I en annan befann sig den sjuka i ”fel” rum. Hemmet framställdes som patientens arena och personalen kunde presentera sig själva som gäster.

Delaktighet och självbestämmande var ideal som i praktiken kunde ställa till bekymmer. Patienten gjorde inte alltid vad som ansågs vara bäst för honom eller henne. I hemmet stod patienten dessutom bortom vårdens kontroll. Personalen talade om ”bra” och ”besvärliga” patienter. En bra patient talade öppet om sin sjukdom, var välinformerad, hörde av sig, var tacksam, hade god sjukdomsinsikt och hade ur personalens synvinkel gott omdöme. En besvärlig patient odlade en självständighet som gick tvärs emot personalens vilja. Karlsson tar som exempel en man med egna vanor, som inte ville flytta till vårdhem, som uppfattades som både katolik och homosexuell av personalen, som inte ville ha larm och som ansågs vara i behov av hjälp som han inte ville ha. Det var en patient som trots detta var delaktig i vården, hade sjukdomsinsikt och hörde av sig

vid behov. Ändå uppfattades han som opålitlig. Man gjorde fler hembesök än vanligt och nödvändigt och intensifierade kartläggningen av honom. Personalen kunde inte tvinga en patient, men dock övertala. De kunde också ta till andra metoder för att vidmakthålla eller skaffa sig kontroll över patienten. Återbesök och medicinering var sådana metoder.

Eva Karlssons undersökning ligger nära det privata, inte minst det kroppsliga. Hon beskriver en verksamhet där just kroppen är föremål för en stor del av aktiviteterna. Avföring, vätskor, lukter, ljud, dvs. sådant som kroppen släpper ifrån sig, var ofta i fokus för diskussionerna om patienter med stort omsorgsbehov. Författaren noterar hur kroppens funktionalitet påverkade synen på hela personen.

Kroppens beröring var föremål för särskilda ritualer. Karlsson ger exempel på en sjuksköterskas upprördhet över att en anhörig inte använde handskar när hon tvättade sin man i underlivet. Den anhöriga gavs här en otydlig position mellan vårdare och anhörig. Att ha handskar var att upprätthålla ett slags professionell distans. Att arbeta utan handskar var inte bara äckligt utan ansågs också oprofessionellt intimt.

Forskning om det privata och intima kräver givetvis särskilda hänsynstaganden. Under rubriken "Etik i praktiken" fångar Karlsson upp etiska problem i olika konkreta forskningssituationer. Hon pekar på hur frivillighet att delta i studien inte alltid räcker. En del informanter har svårt att säga nej, inte minst de som befinner sig i en beroendeställning till vården och dess personal. Hon pekar också på hur omständigheterna kan förändras under studiens gång varför det kan vara tveksamt om det räcker med ett samtycke vid inledningen av studien. Och ibland kom det in andra människor i situationer, vilkas samtycke inte hade inhämtats. Var det praktiskt möjligt att informera alla om studien och inhämta samtycke? Hon noterar dessutom hur information kan glömmas bort under resans gång.

Avhandlingens teoretiska utgångspunkt är väl vald. Det för studien centrala begreppet "situation" har Karlsson hämtat från sociologen Randall Collins terminologi. Situationer är tillfälliga och rumsligt förankrade och förbundna med varandra. Med situationer i vården avses här alltså inte bara fysiska möten utan också "det som sker före och efter ett specifikt möte mellan vårdens aktörer" (s. 30). Alla situationer är inte symmetriska med avseende på makt. Sådana asymmetrier beskrivs i termer av ordervivare och ordertagare.

Collins talar om interaktionsritualer som påverkar so-

lidariteten mellan människor i situationer. Ritualer syftar här på vardagliga beteenden som hälsningar, småprat och gemensamma symboler. Collins talar också om situationer med olika grad av intensitet. Hög intensitet finns i situationer där deltagarna har gemensamt fokus och där de delar en gemensam verklighet. Ur sådana skapas positiva energier och sociala solidariteter. Omgivning och ting har också betydelse, i Collins mening som inslag i ritualer.

Karlsson menar att interaktionsritualer handlar om social dynamik och om hur samhällen binds samman. Men inte bara i bevarande mening utan också förändrande. I människors möten finns en "transformativ kraft" som härstammar ur det som Collins kallar emotionell energi. Den skapar motivation och viljan att arbeta vidare. Frågan är bara hur?

I min mening engageras inte teorin tillräckligt ofta och intensivt. Collins begreppsapparat står oanvänd i en del passager, vilket lämnar mig undrande. Framförallt passerar Karlsson en i mina ögon stor uppsättning "collinska" situationer utan att uppmärksamma och analysera dem som just situationer. Hon har dessutom valt bort att studera hur situationer är förbundna med varandra. Det är olyckligt, inte bara för att sådana processer är en viktig del i den teoretiska apparaten utan också för att det skulle tillföra stora mervärden i den empiriska undersökningen. Eventuellt är detta ett problem som uppstår ur dispositionen som är tematisk men inte påfallande kumulativ till sin art. Tematikerna tillåter helt enkelt inte att längre processer blir synliga.

Jag kan också tycka att framförallt patienterna, men delvis också de anhöriga, görs till tämligen passiva mottagare av det konstruktionsarbete som personalen står för. Även detta förhållande förefaller mig stå i strid mot Randall Collins perspektiv på situationer och interaktionskedjor. Patienten var idealt överordnad vården men i den praktiska vårdsituationen var patienten i allmänhet ordertagare och personalen ordervivare.

Frågan är om detta konstruktionsarbete ryms inom avhandlingens teoretiska ram? Jag är tveksam och skulle ha föredragit att Karlsson vid sidan om den collinska apparaten också hade haft något uttalat redskap för diskursanalys. För det är ju sådan hon bedriver när hon undersöker texter och tal om patienten, hemmet och döendet. Nu står en inte ringa del av undersökningen utan teoretisk överbyggnad. Ibland spelar det inte så stor roll, framförallt när framställningen bygger på fältarbete. I andra avsnitt svajar avhandlingen mer, framförallt där författaren lägger fokus på begrepp och sociala kategoriseringar.

Det är litet synd, för det hade inte krävts mycket för att staga upp dessa passager. Det som är svårt lyckas Eva Karlsson däremot desto bättre med. Hon levererar stundtals lysande etnografi i ett sammanhang som är besvärligt på många sätt. Hon ser, beskriver och analyserar företeelser på ett säkert och nyansrikt sätt. Hennes resultat borde rimligen kunna återföras till och få konsekvenser för den praktiska palliativa vården.

På ett allmänt plan handlar avhandlingen om nutida förhållningssätt till döden och döende människor. Karlsson undersöker hur sådana förhållningssätt skiftar beroende på vilken ställning man har i de olika situationerna. Trots talet om den goda patientstyrda vården är det uppenbart att vårdpersonalens uppfattningar om det goda döendet är starkare än patienternas önskemål. Det känner vi igen från många andra studier från hälso- och sjukvårdsfältet. Men finns det något sätt att vända upp och ner på denna ordning?

Indirekt ger Eva Karlsson svaret på frågan när hon beskriver hur patienten skapas utifrån den tämligen fasta norm som säger oss vad en god patient är och bör vara. För även i denna verksamhet som så gärna vill se människan i patienten förefaller det vara det motsatta förhållandet som gäller. I alla fall när händernas göranden kontrasteras mot munnens tal.

Lars-Eric Jönsson, Lund

Joakim Forsemalm: *Bodies, Bricks and Black Boxes: power practices in city conversion*. Digressiv Produktion, Göteborg 2007. 184 s., ill. Svensk sammanfattning. ISBN 978-91-975353-2-X.

Hur går stadsutveckling egentligen till? Vad händer när olika intressenter ska sammanfoga sina intressen och skapa något som ska kunna betecknas som "positiv utveckling"? Och hur samverkar de övergripande förändringsambitionerna med människors mer personliga ambitioner och föreställningar om framtiden?

Detta är frågor som diskuteras i Joakim Forsemalms doktorsavhandling *Bodies, Bricks and Black Boxes*, som kretsar kring några specifika stadsutvecklingsprojekt i Göteborg; dels Långgatorna i centrala Göteborg, dels det mer perifera området Östra Kvillebäcken. Avhandlingen fogar in sig i en stadsetnologisk tradition, men också i ett gigantiskt, internationellt fält som nu för tiden främst benämns som "urban studies", ett fält med ett oräkneligt antal aktiva forskare över hela världen.

Staden är också en *plats* – vilket anknyter till ett likaledes stort internationellt forskningsfält som sannerligen inte begränsar sig till staden. Platser finns ju överallt! Och vad är egentligen en plats? Är en plats något materiellt eller något immateriellt? Hur görs en plats? Vem får tolkningsföreträde när platser skapas och förändras, och vilken betydelse får det för staden? Mycket av detta känns aktuellt i Forsemalms avhandling.

De båda platser som står i fokus i avhandlingen var vid tiden för Forsemalms undersökning både omdebatterade och stadda i förändring. Långgatorna var aktuella för en ny stadsplan som också skulle kunna utgöra ett riktmärke inför framtida förändringsprojekt. Östra Kvillebäcken, ett gammalt industriområde med ett mycket dåligt rykte, skulle förändras genom ett EU-projekt och bli till en attraktiv plats. Forskningsproblemet i avhandlingen kretsar alltså kring stadsomvandlingsprocesser och deras konsekvenser. Maktfrågor utgör en central del av diskussionen, där Forsemalm beskriver hur stadsutvecklingsprocesser ofta präglats av ett uppifrån och nerperspektiv och där de som bott och verkat på platserna inte setts som viktiga agenter.

Avsaknad av det materiellas betydelse inom urbanforskningen utgör ett annat problem som Forsemalm identifierat, något som starkt bidragit till hans intresse för ANT – Action Network Theory. Analytiskt borde stadsomvandling ses som ett nätverk bestående av såväl mänskliga som icke-mänskliga inslag i skapandet av verklighet. Verklighet blir utifrån detta perspektiv något man skapar i olika relationer, och med hjälp av sociologen Bruno Latour benämner Forsemalm verklighet som "assemblage", ett slags tillfälliga hopsättningar, eller performativa sammansättningar som sedan omförhandlas till nya verkligheter i det att nya "aktörer" träder in i handlingen. Avhandlingens syfte är alltså att redovisa maktpraktiker i stadsomvandlingsprocesser genom exemplen Långgatorna och Östra Kvillebäcken i Göteborg. Avhandlingens frågeställningar handlar om de aktuella områdenas performans i sina respektive omvandlingsprocesser, att utröna vilka assemblage som sätts samman för att få genomslag, samt vilken effekt "assemblagens handlingar" har på respektive omvandlingsprocess.

Teoretiskt och metodologiskt är avhandlingen mycket inspirerad av Latour och ANT. Centrala blir de betydelsebärande "aktanterna", det som "sätts i rörelse eller i handling av många andra". En bok, en karta, föreläsningar, gatsten – allt kan tjäna som aktanter i en process. Verklighet blir en performativ process där något arran-

geras, sätts samman och organiseras. Just det processuella översättandet och transformationen av verklighet till nya verkligheter är något av en makthandling, och här knyter Forsemalm an till Michel Foucaults maktbegrepp. Makt blir något som produceras genom praktiker, snarare än att det är något som initieras ”uppiifrån” och Forsemalm menar därmed att det maktnätverk som skapas är ”platt” i någon mån.

Black box, den svarta lådan, är också ett centralt begrepp i hans analys. Det blir synonymt med den ”hållbara tolkningen”, den version som på något sätt kommer att bli självklar. Forsemalm påpekar att fältet ”stadsplanering” är fullt av sådana ”black boxes”, inte minst lagstiftningen. Verklighet och självklarheter förhandlas fram och blir till program med speciella föreställningar och mål, som sedan motarbetas av ”antiprogram”, dvs. avvikande uppfattningar eller målsättningar. Undersökningens metod blir utifrån detta att ”skugga” aktanter och framställningar av verklighet i form av olika assemblage. Detta äger rum på det som Forsemalm benämner ”centre of calculation”, olika arenor där verklighet produceras. Ett exempel på en sådan arena utgörs av de fokusgrupper som sattes samman av honom och de planerare han samarbetade med under avhandlingsarbetet. Han har använt sig av intervjuer, framför allt i fallstudien Långgatan, där han intervjuade handlare och även personer från den intressegrupp som skapades när omvandlingen började komma på tal. Forsemalm har också använt sig av dagstidningar för att se hur Östra Kvillebäcken och framför allt Långgatorna ”iscensatts” i lokala media. En viktig del av materialet utgörs också av stadsplaner och liknande dokument.

Joakim Forsemalms undersökning handlar alltså i mångt och mycket om vilka assemblage eller performans av området som skapas i de aktuella stadsomvandlingsprocesserna och vilka aktanter som sätter dem i rörelse. En viktig ambition är att visa just på planeringsprocessens mångfacetterade karaktär – det är ingen renodlad uppifrånöchnerprocess. Under resans gång kommer en mängd olika aktanter (materiella och immateriella) in och skapar olika slags riktningar och rörelser. I denna process uppträder både program och antiprogram, då vissa idéer om att exempelvis värna om den småskaliga industrin kommer att motverkas av alternativa idéer. Media blir delaktiga i processen genom att de i sitt forum skapar olika assemblage av området. Nya föreställningar om vad som är verkligt och sant kommer i sin tur att påverka processerna. Som maktprocesser har vare sig Långgatorna eller Östra Kville-

lebäcken några ”raka linjer”, snarare lätt krokiga vägar mot den ”black box” som det slutliga resultatet – eller blir det överhuvudtaget något sådant?

En mycket intressant fråga som avhandlas är hur olika ansträngningar att förändra resulterar i att ingenting egentligen händer. Processer sätts igång och aktanter kommer i rörelse utan att det egentligen resulterar i några genomgripande förändringar. Kanske handlar det om att man inte lyckas enas kring någon gemensam självklarhet. När det gäller fallstudien Östra Kvillebäcken kommer Forsemalm att ingå i det tidigare nämnda EU-projektet i området, där uppgiften är att arbeta med en mycket konkret och avgränsad del i form av en gata. Här finns en del roliga sekvenser från olika möten där det också blir tydligt att det föreligger flera olika idéer om både hur verkligheten ser ut och på vilket sätt området ska förändras. Fastighets- och markägarna är tveksamma till den ombyggnad av gatan som ska göras, inte minst när de inser att det är de som ska finansiera stora delar av projektet. De är inte helt säkra på att det kommer att leda till något positivt för egen del – deras verklighet ter sig mycket annorlunda än planernas.

Poängen med *Bodies, Bricks and Black Boxes* är alltså på många sätt att visa hur makten inte är lokaliserad enbart till de institutioner som är ansvariga för planeringen, utan framförhandlas i processer med att skapa och förankra verkligheten. Långgatan och Östra Kvillebäcken blir lokaliserade, eller ”verkliga” genom olika tolkningar som berättat om ”hur de är”. Dessa ”lokaliseringsverktyg” blir stabila därför att de upprepas. De talar inte bara om hur platserna är, utan också vad de betyder och vilken position de har i Göteborg. I avhandlingen visas hur Långgatan blir en ”black box”, där gatan självklart är en förebild för det goda stadslivet, medan Östra Kvillebäcken intar en nästan motsatt position som representant för det problematiska och icke-önskvärda. Detta repeteras gång på gång, och översätts till olika medier av dem som på olika sätt deltar i processen.

Vad kan man då dra för slutsatser av detta? En viktig konsekvens är, menar Forsemalm, att man måste gå från att se på de arenor som förväntas inneha makt (planering) till allt det som egentligen händer i processen. Där menar Forsemalm att ANT utgör ett möjligt och viktigt redskap för att kunna identifiera hur makt distribueras via människor och föremål. Forsemalm menar att detta perspektiv kan vara till nytta för alla som vill studera stadsomvandlingens komplexitet och varför resultatet blir så varierande i olika processer. Det blir en analys

som börjar i mitten och slutar i detaljer, vilket gör att man aldrig kan få en hel bild.

Bodies, Bricks and Black Boxes är på många sätt en intressant resa genom en forskares process, ett förespråkande av ett nytt ontologiskt paradigm och en ny syn på stadsomvandlingsprocesser. Syfte och frågeställningar fungerar bra som ledsagare genom avhandlingen och jag tycker det är bra att tydliggöra fallstudierna som två åtskilda "cases". På det sättet kom processerna att framträda tydligare. Jag uppskattar också den oavslutade karaktär som finns på fallstudierna. Det är en smula otillfredsställande men mycket intressant att hamna mitt i en process som så uppenbart inte har något tydligt slut. Texten är detaljerad, och spårandet av aktanter skapar en text som ställer vissa krav på läsaren. Det är en avhandling där poängen är klar och enkel, men som kräver en hel del tankearbete för att hålla isär alla olika nivåer och infallsvinklar. Den är lite av en pusseldeckare.

Det teoretiska angreppssättet utifrån ett tämligen (även om det backas upp med annat) renodlat "ANT-perspektiv" känns både som en styrka och en svaghet. Forsemalm mutar in ett område som inte är helt vedertaget som en "black box" inom etnologisk forskning. Samtidigt skapar detta, tycker jag, en svaghet i det att avhandlingen på sätt och vis mer förespråkar ett analytiskt angreppssätt än rådbråkar det. Därför känns det lite som om förespråkandet av ANT utgör något av ett skuggsyfte i avhandlingen, som något mer än bara ett redskap för att bedriva analys. Jag hade gärna sett ett mer självständigt och utmanande förhållningssätt inte minst till Latour. När det gäller den interaktiva metod som Forsemalm valt att arbeta med, så förefaller den nästan självklar med utgångspunkt från den valda ontologin. Inte minst fokusgrupperna utgör ett intressant sätt att tydliggöra just skapandet av en verklighetsbild som sker genom förhandling. Empirin i avhandlingen ter sig väl vald och lyfts fram på ett förtjänstfullt sätt, liksom citaten, och de olika typerna av "aktanter" i processerna speglar väl nätverkens mångfacetterade karaktär.

Jag blev dock kanske lite besviken över att Forsemalm inte gjorde mer av "det materiella", inte minst då jag tror att detta är en mycket viktig del av den inomvetenskapliga diskussionen. Vi etnologer irrade länge omkring i en verklighet som inte bara var framförhandlad utan också tycktes sakna fast form. Under de senaste åren har vi sett något av "det materiellas återkomst", och denna avhandling pekar vidare i den riktningen. Jag önskar att Forsemalm hade pekat ännu tydligare. Möjligen handlar det om att materialet i praktiken i mångt och mycket ter

sig tämligen likt det som ingår i en "ordinär diskursanalys". Intervjuer, artiklar och arkivmaterial utgör kanske (för att ta fasta på avhandlingens diskussion) något av en "black box" inom etnologin, och utan att vara helt initierad i ANT så ser jag hur man genom denna teknik skulle kunna lyfta in mycket mer av det materiella och också analysera det på helt nya sätt. Det hade också tydligare kunnat visa hur en ANT-analys skiljer sig från en diskursanalys. Här tror jag alltså att han hade kunnat ta ut svängarna lite mer och jag hade gärna sett mer av både "bodies" och "bricks" i avhandlingen.

När det gäller analysen har Forsemalm skapat en mycket intressant diskussion kring Långgatornas och Östra Kvillebäckens "black boxes", där resonemanget på ett tydligt och bra sätt åskådliggör hur upprepning skapar sanning. I analysen vill jag också lyfta fram maktdiskussionen, som är väldigt intressant och visar på maktens mångfacetterade karaktär. Viktigt är också att den inte emanerar från någon renodlat uppifrån-och-nerperspektiv – de som ingår i förhandlingarna kommer alla på något sätt att bidra till föreställningen om hur verkligheten är beskaffad. Samtidigt, nog tycker jag ändå att det framgår implicit i avhandlingen att de element som ingår i processerna "agerar" utifrån ganska olika positioner. Nätverkandet i avhandlingen framstår för mig som en åtminstone bitvis asymmetrisk process, där inte allt och alla deltar i verklighetsformuleringen på samma villkor, och där inte vare sig alla aktanter – eller verkligheter – har samma tyngd och legitimitet. När det gäller problematiken kring detta specifikt hade jag velat se en mer djuplodande analys i en annars bra diskussion.

Som nästan alla avhandlingar har alltså *Bodies, Bricks and Black Boxes* sina briljanta insikter, men också sina frågetecken. Vad som är intressant att fundera över är vilket bidrag den ger till den vetenskapliga diskussionen? Min uppfattning är att avhandlingen är intressant för att den ger andra infallsvinklar på ett ämne som ändå är tämligen genomdiskuterat, nämligen staden som plats och förhandlingsyta. Studien utgör knappast något duplikat på något som skrivits tidigare, och Forsemalm ter sig knappast som någon som ängsligt söker passa in i det vedertagna. Jag tycker att *Bodies, Bricks and Black Boxes* är en viktig avhandling, då den borde kunna få betydelse för framtida stadsplanering. Jag hoppas innerligt att några stadsplanerare tar sig igenom texten för att kunna få insikter i varför processer så sällan slutar där man tror att de ska sluta när man startar dem.

Filosofen Hannah Arendt (1958; 1988) har in-

siktsfullt påpekat hur en process påverkas av det som föregått den, men kanske framför allt av alla de små handlingar och fenomen som sker på vägen mot det uppställda målet (det som Forsemalm kanske skulle kalla "aktanter")."Eftersom handlandet består i att trä in sin egen tråd i en väv som man inte själv har vävt kan det frambringa historier med samma självklarhet som tillverkningen framställer ting och föremål. Den mest ursprungliga produkten av handlandet är inte förverkligandet av uppsatta mål utan de oavsiktliga historier som växer fram när vissa mål eftersträvas och som för de handlande personerna kan framstå som biprodukter till görandet. Det som blir kvar av deras handlande är inte de impulser som satte dem själva i rörelse utan de historier dessa gav upphov till."

Och några av alla dessa historier har Joakim Forsemalm skrivit om i sin avhandling.

Elisabeth Högdahl, Helsingborg/Lund

Greger Henriksson: *Stockholmarnas resvanor – mellan trängselskatt och klimatdebatt*. Avdelningen för miljöstrategisk analys, Kungliga Tekniska högskolan, Stockholm 2008. 193 s., ill. English summary. ISBN 978-91-628-7611-1.

Greger Henrikssons avhandling *Stockholmarnas resvanor – mellan trängselskatt och klimatdebatt* handlar om hur människor skapar och upprätthåller sina resvanor i en storstadsmiljö. Med utgångspunkt i konkreta exempel försöker han att väga in hur både materiella strukturer och sociala, kulturella och individuella faktorer samverkar när människor planerar och väljer sina resor. Han gör det mot bakgrund av att transporter orsakar problem på miljöområdet. Det är ur miljöfrågan, och särskilt frågan om transporternas klimatpåverkan, som han hämtar det patos som genomsyrar hela avhandlingen. Den är skriven med ett stort personligt engagemang och med övertygelsen att nuvarande förhållanden kan förändras till det bättre. Han har valt att studera Stockholm eftersom han menar att beroendet av transportsystemen är mer komplext där än i mindre städer. Komplexiteten har vuxit fram i en historisk process och enligt Henriksson påverkas Stockholmstrafiken fortfarande av beslut som tagits för länge sedan, t.ex. när det gäller utbyggnaden av väg- och tunnelbanenät. Han pekar också på de stora skillnader som gäller i förutsättningar inom Stockholmsområdet,

särskilt mellan innerstaden och förorterna, men även mellan olika förorter.

Avhandlingen är inte tesdrivande utan undersökande. Med en inte alltför långsökt metafor skulle man kunna säga att författaren tar med läsaren på en resa där han upptäcker och pekar på olika företeelser utefter resans väg. Särskilt vill han undersöka hur vanor skapas och förändras, när antingen omgivningen förändras eller när människorna rör sig mellan olika livsfaser, som när de ändrar boende eller byter arbete. Då uppstår "brytpunkter" i vardagen. Henriksson kallar dem också för "möjlighetsfönster". Med rätt stöd skulle de kunna leda till val som är mer hållbara ur miljösynpunkt.

Det empiriska materialet hämtar han från fyra fallstudier som han gjort i samband med olika forskningsuppdrag. Den mest omfattande och den som ges mest utrymme i avhandlingen gjordes i samband med försöket med trängselskatter våren 2006. Av de andra handlar en om familjer med bil och en om familjer utan bil. Den sista fallstudien består av fyra delstudier där han undersöker olika alternativ till transporter, som elektronisk kommunikation och att arbeta på kontorshotell. När det gäller ett par av dessa har jag lite svårt att se kopplingarna till avhandlingens rubrik och huvudtema.

I alla fyra fallstudierna har han använt sig av kvalitativa intervjuer, där han styrt in samtalet på olika teman, men där frågorna formulerats under intervjuens gång. Det är en metod som han menar leder fram till mer empatiska redogörelser för trafikanternas användning och upplevda behov än vad som är vanligt i bilkritisk forskning. I tre av studierna har han dessutom låtit de intervjuade fylla i resedagböcker där resorna kartlagts mer i detalj. De har använts som underlag i intervjuerna och i några fall har de fyllts i under själva intervjun. I studien av trängselskatteförsöket gjordes också många kortare intervjuer "på stan", där han bokstavligen fångade människorna i farten, som den kvinna som intervjuades "en vintermorgon under en rask promenad mellan infartsparkeringen och tunnelbanan".

Genom de kvalitativa intervjuerna låter Henriksson oss komma nära människorna och höra deras berättelser, och han låter dem redogöra för sina motiv bakom handlingarna. Vi får bl.a. möta en man som bytte från bil till kollektivtrafik under Stockholmsförsöket. Han var i 50-årsåldern och sade att orsaken var att han ville dra ner på sin arbetstid. Att åka kollektivt trodde han skulle göra honom mer disciplinerad. Han märkte också att det blev billigare och han blev överhuvudtaget mer prismedveten, så att de dagar han åkte bil stannade han

kvar till efter avgiftstid. Han gjorde det trots att han egentligen hade råd, men han var negativ till avgiften och tyckte att det var en onödig och irriterande kostnad. Efter försöket började han åka bil igen. Vi får också möta en som Henriksson kallar en ”undviker-city-bilist”. Det är en kvinna som före försöket brukade parkera bilen vid Danderyds sjukhus när hon skulle in till stan och fortsätta därifrån med tunnelbana, eftersom hon inte gillar att parkera inne i stan, särskilt inte i parkeringshus. Istället hade hon provat sig fram till en annan lösning. Men under Stockholmsförsöket försvann den möjligheten när parkeringen vid sjukhuset reserverades för de boende i Danderyds kommun. Nu tvingades hon att prova andra lösningar, som att lämna bilen på jobbet och samåka hem med sin man.

Avhandlingens teoretiska underbyggnad följer två huvudspår. Det ena handlar om vanor. Henriksson pekar på att teoribildningen kring vanor och rutiner är relativt utvecklad. En orsak till detta skulle kunna vara att de senaste decenniernas fokus på reflexivitet gjort att många samhällsforskare mer inriktat sig på situationer där människor ställs inför aktiva val.

En vanlig definition av vanor är att de är beteenden som upprepas. De ger möjlighet att återkoppla till egna och andras erfarenheter. De institutionaliseras och blir till självklarheter: ”så här gör vi”. Det gör det svårt att se dem. Merparten av våra vanor befinner sig utanför vår uppmärksamhet. Rutiner och vanor är nödvändiga för att ge mening åt vår vardag. De gör att vi kan påbörja handlingar utan planering. De hjälper oss också att förutsäga andras handlingar. De är tröga, men de kan förändras. Allt är dessutom inte styrt av vanor. Hela tiden tillkommer nya möjligheter och krav som vi beaktar i medvetna handlingar, och som ibland leder till nya vanor. Henriksson pekar också på att en vana kan behållas även när de yttre omständigheterna förändras, antingen för att vana inte medvetandegörs eller för att den medvetet behålls.

Henriksson visar att begreppet ”resvanor” ofta tillämpats på ett oreflekterat sätt, inte minst i s.k. ”resvaneundersökningar”. Enligt honom handlar de undersökningarna inte om resvanor utan om resor. Om det rör sig om vanemässiga resor eller inte ger de inget svar på. Henriksson vill använda begreppet mer restriktivt eftersom det är just det vanemässiga i resandet han vill komma åt. Han föreslår en analytisk indelning i ”vanoresor” och ”tillfällighetsresor”, men han pekar samtidigt på den gråzon som finns mellan dem. Exempelvis kan en resa som görs för första gången vara påverkad av

andras vanor. I varje samhälle finns en strävan efter förutsägbarhet i interaktionen mellan människor. Det gör att man ofta tar efter vad andra gör. Dessutom görs många resor för att upprätthålla andra vanor. Då måste man även fokusera på det vanemässiga i det man reser till, inte bara i själva resan. Slutligen finns också det omvända, när man anpassar andra aktiviteter för att de passar in på vägen i en etablerad vaneres.

Ett av kapitlen handlar om reaktionerna på Stockholmsförsöket. Här presenteras en rad kritiska synpunkter som handlar om både hur det kom till och om hur det var utformat. Enligt Henriksson kan de olika kritiska synpunkterna tillsammans ses som ett uttryck för att man inte gillar skatten som sådan. Det är särskilt här han kommer in på avhandlingens andra teoretiska huvudspår, det som handlar om ”aktörsnätverk”. Ett sådant består av både mänskliga aktörer och materiella ting som värvas till ett projekt av något slag, och där projektets program översätts till de olika aktörerna eller ”aktanterna”. Med ett begrepp från aktörsnätverksteorin kan försöken att motverka eller ifrågasätta skatten betraktas som ”anti-program”. De medel man då använder övertar en del av det mänskliga aktörskapet för dessa anti-program, vare sig det gäller verbala argument eller tekniska föremål, som de s.k. tullkepsarna som användes för att dölja bilens registreringsnummer. De blev aktanter i anti-programmen på samma sätt som transpondrar och tullkameror var aktanter i trängselskatteprogrammet.

Henriksson skriver att det troligen är så att en reform ”på prov” ger mer blandade reaktioner än om man bara lägger fram ett förslag. Stockholmsförsöket blev en kulturell brytpunkt som tvingade människor att ta ställning och fundera över sitt och andras resande. Det gjorde att de såg samband mellan trafikfrågor och andra frågor, som klimatpolitik, rättvisa och övervakning. För många handlade det om mer än bara ett betalsystem. Det handlade om frihet och kontroll och om relationen mellan stat och individ. En intressant iakttagelse är att de som var positiva till försöket inte hade särskilt detaljerade synpunkter. Enligt Henriksson kan det bero på att de tyckte sig ha politiken på sin sida. Försöket vände på maktrelationerna. I vanliga fall när det gäller trafikfrågor har miljöintressena varit i underläge och fått formulera motargument och anti-program. Nu var det bilintressenterna som tvingades att göra detta och det avspeglar sig i intervjuerna. Det var de kritiska som tänkt mest och vässat sina argument mest. Att många ändå accepterade skatten skulle kunna bero på att de ser ett behov av konkreta åtgärder. Det styrks också

av att de som var negativa ofta förde fram detaljerade alternativa förslag.

Det var många som på olika sätt tog avstånd från projektet. Några valde att låta bli att köra. Henriksson kallar det ett privat avståndstagande och menar att det är symboliskt. De handlade efter sin egen övertygelse, men de bidrog till att biltrafiken minskade och därmed alltså till att projektet blev lyckat. Det fanns även de som valde att undvika de s.k. transpondrarna och det betalningssystem med autogiro som var kopplat till dessa. Även detta betraktar han som en symbolisk protest, som skapade merarbete både för administrationen och för dem själva. Några fortsatte att köra, men försökte undvika att bli räknade, bl.a. genom att dölja nummerplåten. Det senare kunde förstås också ses som ett sätt att spara pengar. Ytterligare ett alternativ kunde vara att i protest köra så mycket som möjligt när man väl betalat de sextio kronor som var den maximala avgiften per dygn.

Enligt Henriksson gynnas bilburna transporter på ett sätt som ibland står i konflikt med samhällets miljömål. Ett par exempel hittar han bland de bilburna barnfamiljerna, där det fanns några som hade tjänstebil. En av dem berättade att han brukade ta tjänstebilen till jobbet i stan eftersom företaget betalade parkeringen för honom, men för arbetsresorna inne i stan åkte han kollektivt för att det var svårt att hitta parkering. Parkeringsförmånen var kopplad till tjänstebilen. Av den anledningen var det dessutom flera som satt och åkte in till stan i onödigt stora bilar. Som en kontrast kan man se de bilfria barnfamiljer författaren talat med. De argumenterade både för de transportmedel som de vanemässigt använde i vardagen och mot bilen. Det senare tolkar Henriksson som ett tecken på att bilinnehav betraktas som en norm. Det gör att de som inte använder bil känner ett behov av att förklara sig.

Det är vanligt att barnfamiljer motiverar sitt bilinnehav med att de har ett pressat tidsschema, men ingen av de fyra bilfria familjer som Henriksson intervjuat sa att de upplevde någon tidspress i vardagen. Han skriver att det skulle kunna bero på att barnen fortfarande var små och att åtminstone en av föräldrarna i varje familj var barnledig. Ändå var det anmärkningsvärt att de var mest nöjda med just vardagens resor. Enligt Henriksson kan en förklaring till att de inte upplever något behov av bil i vardagen vara att de bor i Stockholm, där kollektivtrafiken fungerar bra och där svårigheten att parkera kan göra bilresor besvärliga. Att några av dem uppger att de saknar bil på helger och semestrar skulle kunna innebära att de så småningom skaffar bil för dessa resor.

Dagens utbyggnader av externa köpcentra kan då bli det som avgör valet.

En av Henrikssons huvudpoänger är att villkoren för resandet skapas av bebyggelsen och transportsystemen tillsammans med de sociala och kulturella mönstren. Det finns en relativ, men inte någon absolut samstämmighet i hur människorna tolkar dessa villkor. Strukturerna ger ett visst manöverutrymme. Transportsystemen både möjliggör handlingar som uppfyller kulturella och sociala förväntningar, och de bidrar samtidigt till att förändra dessa förväntningar. I ett villaområde där alla använder bil skapas en legitimitet för bilen. Det kan vara lättare att förändra resmönstren i ett område där variationen från början är större.

I ett av kapitlen gör Henriksson ett tvärsnitt genom de olika fallstudierna och ser resvanorna i ett livscykelperspektiv. Han håller då å ena sidan med de forskare som talat om en tidig prägling, men säger å andra sidan att varje fas i livet har sina egna mönster. Några har bött i städer hela livet. När de bytt lägenhet har förändringarna i resandets förutsättningar varit små. Några har flyttat från andra ställen och in till centrum. En del av dem hade vant sig vid bil, men gjorde sig av med den vid flytten in till stan som kom i en fas i livet när mycket annat också förändrades, som att några av dem började studera. Enligt Henriksson är det troligt att förutsättningen för förändring ökar ju fler sådana brytpunkter som sammanfaller i tiden. Några har flyttat från innerstan och ut till förorten. Flytten har motiverats av ändrade familjeförhållanden och har i de flesta fall lett till ökad bilanvändning. Ökningen har både hängt samman med bostadsbytet och med de nya familjeförhållandena. Henriksson visar också exempel på hur bilinnehavet kan leda till en smygande stegvis förändring av resorna, som när en familj börjar använda bilen för resor de tidigare gjort med tåg eller buss.

Något som Henriksson betonar är att transportvanor inte alltid måste betraktas som ovanor. Lika viktigt som det ur miljösynpunkt kan vara att få en del människor att bryta dåliga vanor kan det vara att få andra att behålla sina goda vanor genom att stödja dem. I de bilfria barnfamiljerna blandade alla vanemässigt olika resmedel för olika typer av resor. Vanemässigheten sparar energi och planering, och blandningen gör dem bättre förberedda för att byta transportmedel om det skulle uppstå nya behov eller om förutsättningarna skulle ändras. I de bilburna familjerna var det särskilt de arbetsresor som gjordes med bil som de skapat rutiner kring. Sådana vanor kan utgöra en buffertzonen som kan

absorbera stötarna från förändringar i omgivningen, som exempelvis höjda bensinpriser. Men, när de yttre omständigheterna eller de egna önskningarna förändras, och särskilt om vanorna samtidigt medvetandegörs, kan det ibland leda till att vanor bryts och omförhandlas. Under Stockholmsförsöket var det troligen de resor som inte var styrda av vanor som förändrades mest. Trängselskatten kan då ha bidragit till att stödja sådana vanor som inte innefattade bil och på så sätt bromsa upp skapandet av nya bilvanor.

Henriksson pekar även på några andra möjligheter att komma bort från bilberoendet i staden, förutom en fortsatt trängselskatt. Det skulle kunna ske genom bättre transporttjänster, införandet av miljözoner, eller genom att bilfrihet skulle kunna bli trendigt. Samtidigt gör han en reservation. Politiker brukar föredra åtgärder som inte påverkar människors behov och önskingar, och lämna frågor om livsstil i fred. Livsstilen betraktas både som trög och som otillåten att påverka. Henriksson vill se förändringar även här, bl.a. när det gäller vår hantering av tid. Han föreslår en mer traditionell cyklisk och mindre projektbetonad kollektiv schemaläggning, där dominerande aktiviteter mer än nu förknippas med vissa tider, som vissa dagar eller delar av dagen.

Avhandlingen innehåller också en intressant diskussion om hur olika vetenskapliga perspektiv och förväntningar bryts mot varandra i forskningen om storstadsbornas resor. Författaren har arbetat i en flervetenskaplig miljö med tekniskt eller naturvetenskapligt orienterade kollegor och med finansiärer som ofta förväntat sig konkreta förslag på åtgärder. Deras förväntningar på hans forskning har mer varit inriktade på psykologiska och ekonomiska förklaringar än kulturella och sociala. För att belysa skillnaden lyfter Henriksson fram de officiella utvärderingarna av Stockholmsförsöket. De visade att vissa resor försvann under försöket, men de kunde inte förklara varför. En anledning var att de visserligen gjordes av samhällsvetare, men med naturvetenskapliga ideal. Henriksson

kallar det ”avståndstagandets paradox”, och menar att den måste lösas genom att man försöker förstå motiven bakom handlingarna. Enligt Henriksson har politiker och myndigheter haft svårt att ta till sig resultaten från sådan tolkande vetenskap. De vill hellre se deskriptiva resultat, och i synnerhet kvantitativa undersökningar. Avslutningsvis frågar han om det nu skulle vara möjligt att lyfta den kunskap han tagit fram om vanornas betydelse för hur människor reser och tänker kring sitt resande tillbaka till mer kvantitativt orienterade discipliner som kulturgeografi och transportekonomi.

Henrikssons avhandling är på det hela taget relativt välskriven och lättläst, tack vare ett genomarbetat språk och en ganska sparsam användning av tillkrånglade fackuttryck. Jag tycker att det är bra att någon fortfarande skriver på svenska! Den är inte helt fri från korrekturfel, som en del stavfel och språkliga missar, och även något fall av redundans, där en mening återkommer med några sidors mellanrum. I några fall händer det även att Henrikssons eget bilkritiska patos lyser igenom väl starkt, som när han utan kommentarer presenterar en studie som kommit fram till det lite tvivelaktiga resultatet att ”de innerstadsbor som skaffar och kör bil gör det helt enkelt för att de tycker om det”. Avhandlingens upplägg fungerar, även om jag är lite tveksam till relevansen för ett par av arbetsplatsstudierna. Särskilt när det gäller studien av trängselskattförsöket hade det varit en fördel om materialet getts en mer samlad presentation. Jag menar också att den metodologiska diskussionen kunde ha utvecklats mer, särskilt som avhandlingens styrka ligger just i det empiriska materialet, med ett djupare resonemang kring den valda metoden med kvalitativa intervjuer och dess fördelar och begränsningar. Henrikssons grepp att föra metoddiskussionen i form av ett antal frågor är originellt och pedagogiskt, men jag hade gärna sett att frågorna varit lite fler och svaren ibland lite mer reflekterande.

Olle Hagman, Göteborg

RECENSIONER

Nils-Arvid Bringéus: *Åke Campbell som etnolog*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 103. Uppsala 2008. 218 s., ill. ISBN 978-91-85352-76-0.

År 2006 utkom Nils-Arvid Bringéus med en bok om folkloristen Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952), professor i Lund 1940–1946, grundare av Folklivsarkivet (LUF, 1913) och tidskriften *Folkminnen och Folktankar* (1914, idag *Arv*). von Sydow är en oomtvistad nestor inom den svenska etnologin och kom med sin forskning tidigt att prägla ämnet, särskilt naturligtvis dess folkloristiska sida. Bringéus bok tecknar en fullödig bild av människan och forskaren von Sydow och blir därför ett viktigt och välkommet bidrag till den äldre ämneshistorien.

Nu har Bringéus färdigställt ytterligare ett forskarporträtt. Den här gången handlar det om en av von Sydows mer bemärkta studenter, Åke Campbell (1891–1957). Denne blev liksom sin läromästare en betydande gestalt inom den svenska etnologin framför allt under 1930–1950-talen. Han har bl.a. gjort sig känd för sina undersökningar av nybyggare i Lappland (*Från vildmark till bygd*, 1948) samt för sina studier av bröd (*Det svenska brödet*, 1950).

Campbell blev den förste som disputerade i ämnet nordisk etnologi. Avhandlingen hette *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet* och lades fram i Uppsala 1929 med Sigurd Erixon som fakultetsopponent. I Nordiska museets årsbok *Fataburen* skrev opponenter att Campbell med sin avhandling ”skänkt oss ett vägröjande, gediget, rikt och intresseväckande verk, som i hög grad skall stimulera den etnologiska forskningen i och utanför Skåne ... att han ... genom framdragande och analyserande av rika arkivaliska skatter skänker både etnologer och kulturgeografer ett stort nytt arbetsmaterial och samtidigt en i många avseenden klarare och mera inträngande bild av de olika skånska bygdernas kulturella daning och levnadsvillkor än som förut stått till buds”.

1930 blev Campbell föreståndare för den då gans-

ka nyinrättade folkminnesavdelningen vid dåvarande Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA), idag en del av Institutet för språk och folkminnen (SOFI). Där kom han bl.a. att utveckla och förnya frågelistarbetet och bidra till att bygga upp en välfungerande och på vetenskaplig terminologi baserad realkatalog till samlingarna. Han var vidare en mycket aktiv part i den etnologiska karteringen av Sverige, ett arbete som så småningom resulterade i två volymer av verket *Atlas över svensk folkkultur* (Erixon 1957 om materiell och social kultur, Campbell & Nyman 1976 om sägen, tro och högtidssed). Han kom även att initiera och driva undersökningar av nya, tidigare negligerade eller försummade områden som herrgårdar och städer. En stor del av hans forskning vid arkivet kom dessutom att röra de kulturella kontakterna mellan samer – eller med dåtidens terminologi lappar – och nybyggare, också det ett tidigare ganska outforskat område.

Vid sidan av arbetet på arkivet undervisade han, särskilt i etnologi, men även under en period i geografi, på universitetet. 1938 blev han docent i nordisk etnologi och 1952 fick han professors namn. Han innehade dock ingen egen lärostol. Den första professuren i etnologi i Uppsala (inrättad 1948) innehades av filologen Dag Strömbäck. Denne var då sedan 1940 Campbells chef vid arkivet. Inte heller fick Campbell professuren efter sin läromästare von Sydow i Lund. Den gick i stället till hans kollega Sigfrid Svensson.

Liksom i fallet Carl Wilhelm von Sydow tecknas i boken en bild av både människan och forskaren Åke Campbell. Vi får följa honom från postmästarhemmet i Gränna, via de akademiska studierna i Lund och hans arbete som lärare vid olika folkhögskolor – Bräkne-Hoby, Hvilan och Fristad – till giftermålet med läkaren Hjärdis, familjebildningen och den slutliga positionen som vetenskaplig ledare (arkivarie) för folkminnesavdelningen vid ULMA och akademisk lärare vid universitetet.

Vid ULMA, som under Campbells hela aktiva tid var inrymt i universitetsbiblioteket Carolina Rediviva, kom han att verka under närmare trettio år. Det är därför logiskt att Bringéus särskilt fokuserar hans arbete där.

Stort utrymme i texten ägnas således arkivarbetet och då framförallt en del större insamlingsinsatser och de många forsknings- och tjänsteresor Campbell gjorde till såväl Lappland som Irland, Hebriderna och Skottland. Resorna utanför Sverige gjorde honom internationellt känd och erkänd. Dels blev han bekant som en ivrig allmogeforskare med sitt fält både i Sverige och ute i Europa, dels blev han ett slags läromästare i arkiv- och metodfrågor. Både skotska och irländska forskare byggde upp sina arkiv och register med ULMA som förebild. De anammade dessutom arbetsmetoder för upptecknings- och uppmättningsarbete utvecklade vid arkivet i Uppsala. Att Campbell trivdes i rollen som ”lärare” märks inte minst i den efterlämnade korrespondensen, där han redogör för vikten av sitt instruktiva arbete hos, vad han i ett brev 1935 kallar ”de snälla naturbarnen i väster”. Med detta avser han de upptecknare som skulle samla material till de iriska och skotska arkiven.

Campbell har ofta karakteriserats som en forskare som var ”före sin tid”, som en föregångsman med ett slags evig aktualitet. Orvar Löfgren har exempelvis framhållit att Campbell till skillnad från von Sydow dels hade en för tiden ovanlig helhetssyn på sitt ämne, dels beredde samtiden viss plats i sina undersökningar. Han kallar honom därför ”en intressant pionjär” eftersom han hade ett samhällsvetenskapligt intresse och i teori och praxis förenade allmogeenografin med folkminnesforskningen. Även Bringéus framhåller Campbells helhetssyn som ett särskilt kännetecken på en för tiden ”otypisk” forskare.

Etnologen Mikael Vallström, som under flera år var verksam vid arkivet i Uppsala, har dock i några studier närmare analyserat och dissekerat Campbells forskning. Han visar där på ett synnerligen övertygande sätt, att Campbell knappast var före sin tid utan i allra högsta grad en produkt av den. Han satt, liksom sina samtida, fast i ett slags postkolonial diskurs om De Andra och hans undersökningar fogar därför in sig i tidens normerande tänkande, i det paradigm under vilket forskarna arbetade. Detta innebar t.ex. att han sökte gamla och genuina belägg för förhållandena i allmogesamfundet, att han ratade kunskap som han ansåg vara för modern och att han kontrollerade alla insamlade uppgifter för att säkerställa att de var ”sanna” och ”folkliga”. Genom dessa arbetsätt framstår han som en mycket typisk representant för sin tid.

Bringéus hänvisar i sin bok till Vallströms undersökningar, men ställer sig samtidigt mycket kritisk till dessa.

Han avfärdar dem som orättfärdiga och anakronistiska och menar t.o.m. att de är mer av ”hudflängning” än av analys. Det är beklagligt att Bringéus så kategoriskt avfärdar Vallströms resultat och inte vill inse värdet av dem som ideologikritiska kommentarer. Resultaten förtar ju på intet sätt – menar jag – värdet av Campbells forskning. Granskningarna är relevanta och intressanta särskilt som de har gett mycken ny kunskap om hur Campbell tänkte och agerade i sin roll som vetenskapsman. Bringéus väljer dock att inte gå på djupet med och verkligen penetrera Vallströms kritik. Det är en smula otillfredsställande eftersom detta är det enda ställe i boken där det ”bränner till” och författaren tar ordentlig ställning! I stället för att bara avfärda Vallströms slutsatser som irrelevanta och irriterande, borde Bringéus ha gett sig in på detta uppenbarligen minerade område om vem som får säga vad om Åke Campbell. En diskussion om varför det är så viktigt att beskriva Campbell som ”före sin tid” hade onekligen tillfört boken en viktig dimension.

Men även om det alltså funnes en del att tillägga och utveckla har Bringéus ändå, menar jag, gjort ett ytterst förtjänstfullt grundforskningsarbete genom att sammanställa boken om Campbell. Han har gått igenom ett enormt och disparat material och lyckats skapa ordning i det så att det blivit läsligt och överskådligt. Han har dock inte haft ambitionen att analysera och tränga på djupet, eller bedriva vad han kallar ”ett längre gående närstudium” av Campbells verksamhet. Boken är därför en kronologisk redogörelse mer än en problemorienterad studie av en forskare. Den som vill veta vem Campbell var får svar i boken, men den som vill veta vilken betydelse hans forskning haft eller hur den kan förstås som en del av sin tids paradigm, får söka i andra källor. Bringéus har dock ändå, med den bok han nu faktiskt skrivit, försett oss med ännu ett viktigt bidrag till ämnets äldre historia.

Agneta Lilja, Södertörns högskola

Britta Hammar och Pernilla Rasmussen: *Underkläder. En kulturhistoria*. Bokförlaget Signum, Stockholm 2008. 251 s., ill. English summary. ISBN 978-91-87896-93-4.

Britta Hammar och Pernilla Rasmussen har skrivit en vacker och kunskapsrik bok med titeln *Underkläder. En kulturhistoria*. Det är ett passande namn på en bok som verkligen sätter in korsetter och krinoliner, benkläder

och särkar i ett sammanhang. Vi får veta hur plaggen bars och hur de var sydda, och jag imponeras av alla fiffigheter som dåtidens skräddare och sömmerskor tänkt ut för att underplaggen skulle vara så ändamålsenliga som möjligt, och inte skava eller tynga i onödan. Verket är rikt illustrerat, vilket känns nödvändigt med ett sådant ämne, och tematiskt strukturerat efter vilket plagg eller århundrade som är i fokus. Ett kapitel handlar om snörliv, korsetter och torseletter, ett behandlar styvkjolar och ett fokuserar 1900-talets forfarande plagg. Även linnenömnaden, olika typer av material och diskussioner om modets effekter för hälsan har var sitt avsnitt. Totalt finns 16 kapitel i boken samt en dokumentationsbilaga med föremålsbeskrivning. Texten är späckad med citat och personliga inblickar av olika upplevelser av underkläder, vilket gör framställningen levande och rolig att läsa. Vi får veta hur man kunde smuggla varor i de stora fickor (pocher) som under 1700-talet bars under kjolen för att hålla ut dess vidd, och att smeden ibland kunde tillkallas för att han var den som bäst kunde snöra en flickas snörliv extra hårt tack vare sin styrka.

Författarna analyserar hur samhället interagerade med modet. Plaggen presenteras både som föremål i sig, där tyget, sömnadstekniken och mönsterkonstruktionen analyseras, och som ett klädesplagg insatt i en kultur och i ett sammanhang. Därför dyker exempelvis snörlivet upp flera gånger i boken, i olika kontexter, vilket är ett givande sätt att granska materialet. Vi får dels veta mycket om de enskilda plaggen, dels se hur de användes. Under 1700-talet var det sed för damer i välbeställda kretsar att gå i informell klädsel till långt fram på dagen, och damerna mottog gärna visiter, även av herrar, medan de klädde sig inför eftermiddagens och kvällens evenemang. Bruket av damer som klär sig med uppvaktande herrar i närheten känns igen både från 1700-talets måleri och från operor. Sedvänjan öppnade givetvis upp för flirt och inviter, ibland av mycket handgripligt slag. Hammar och Rasmussen berättar att det tydligen ingick i mäns friheter att tafsa under damernas kläder eller att tvinga till sig kyssar, medan kvinnorna fick värja sig bäst de kunde.

Vi är vana vid att fördöma vissa typer av plagg – förmodligen mest snörliv och krinoliner – men författarna visar att exempelvis snörlivet under 1700-talet även kunde vara värmande och stödjande, och en självklar stomme i kvinnans garderob. Dessutom kunde det vara ett välkommet hjälpmedel efter en graviditet för att stötta en trött rygg eller uppluckrade bäckenfogar. Likaså var krinolinställningen, när den dök upp i modet i mitten av

1800-talet, en innovation som var mycket mer praktisk än de flera lager av tyngande underkjolar som tidigare varit på modet. 1800-talets snörliv kunde däremot vara ett i särklass tyranniskt underplagg, ibland så hårt snörat att midjemåttet hamnade kring 50 centimeter, vilket knappast kan ha befrämjat hälsan.

Det är intressant att notera att även herrar kunde bära snörliv, vilket inte är så konstigt, när modet i början av 1800-talet krävde smal midja och välvt bröst för herrarna. Tidens officerare bar gärna maggördel, eftersom deras uniform krävde en god figur. Ett allmänt spritt plagg i den manliga garderoben var livstycet, som var både värmande och figurförbättrande. Gustav III bar under skjortan ett livstycet av bomull fodrat med siden den ödesdigra marskvällen när han sköts på Operan. Under 1700-talet proklamerade herrmodet förutom en smärt midja även vackra och fylliga vader, vilket ibland fick lösas med hjälp av lösvader, eller med tre par strumpor ovanpå varandra, vilket amiral Carl Tersmeden tog till så att benens form ”kunde passera”.

Bruket att bära underbyxor diskuteras också i boken, vilket var ett mode som inte blev vanligt för kvinnornas del förrän i slutet av 1800-talet och under 1900-talet. Fram till mitten av 1800-talet innehöll kvinnors garderob fler särkar än underbyxor, och som läsare ryser jag när jag läser om flickor som pulsade i hög snö på väg till skolan, och som frös illa med bara ben och underliv under kjolarna.

Före konfektionens intåg syddes de yttre kläderna och snörliven av skräddare och sömmerskor, medan linnenömnaden, dvs. särkar, skjortor, underkläder och även babykläder, kragar och sänglinne, utfördes av hushållets kvinnor. I äldre tid ingick sömnadsarbete som en självklar och viktig del i kvinnors arbetsuppgifter. Professorn i ekonomisk historia Anita Göransson har värderat kvinnors arbete i mitten av 1800-talet med textilproduktion i hemmet som representerande ett större värde än Sveriges järnexport vid samma tid. Ett arbete som ofta har osynliggjorts, men som var nödvändigt. Fruar, döttrar och systrar sydde åt män, fäder och bröder, klippte till skjortor och broderade kragar. Linnenömnaden kunde också ha en moralisk innebörd, eftersom de egenskaper som krävdes för att göra ett gott sömnadsarbete var noggrannhet, tålmod, renlighet och ordentlighet, som var eftersträvsvärda egenskaper för alla husmödrar. Att ägna sig åt linnenömnad var också en respektabel syssla för ogifta kvinnor som behövde försörja sig själva, även om det inte var särdeles inkomstbringande.

Underkläder. En kulturhistoria är en vacker och in-

tressant bok som jag varmt kan rekommendera för alla som vill fördjupa sig i hur människor levde förr. Boken sträcker sig in i vår tid, och många läsare kommer att känna igen sig i genomgången av det sena 1900-talets och tidiga 2000-talets underkläder. Och vi som klagat över forna tiders trånga snörliv, kan fundera över våra dagars stringtrosor och bara midjor vintertid. Det var inte bara förr som modet kunde vara hälsovådligt!

Eva Helen Ulvros, Lund

Roland Andersson, Margareta Andersson, Rune Bondjers, Johan Knutsson: *Dalmåleri. Dalmålarna – deras liv och verk*. Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund och Dalarnas museum i samarbete med Nordiska museet, Falun 2007. 607 s., ill. ISBN 978-91-87466-85-4.

I snart sagt varje gård i Järvsö socken i Hälsingland står ett cirka två meter högt mörkblått skänkskåp med vit marmorering. Dörrspeglarna är dekorerade med en stiliserad blombukett i röd bandrosett och har röda lister. Skåpen kan bära initialer och datering från 1800-talet. De har förutsatts ha en lokal snickar- och målarverkstad som proveniens. Ett "Jarscheskåp" är ett signum för socknen. När Göran Gudmundsson, bördig från en storgård i Järvsö, skrev "Kulturella variationer i Hälsingland med särskild hänsyn till möbelmåleriet i Järvsö socken under 1700- och 1800-talet", en trebetygsuppsats i etnologi vid Uppsala universitet för professor Phebe Fjellström 1973, fastslog han utan belägg och minsta tvekan att de hade tillverkats i Järvsö. Vare sig lokalisering eller precisering av verkstad har gått att uppbringa. Snickare och målare har varit omöjliga att identifiera. Tills nu, med denna bok.

Järvsöskåpen, som tillhör vårt lands mest karaktäristiska allmogemöbler, är inte gjorda av hälsingar utan av dalfolk. Förmodligen köptes de på Skästra marknad eller på kyrkbacken; det finns dokumenterat att en mas brukade saluföra sina möbler utanför Enångers kyrka på söndagar. Möblerna tillverkades i Dalarna för att fraktas till angränsande landskap för avsalu. En "säker" Järvsöskåpmålare har uppdagats i Erik Andersson, "EAS från Rättvik", som 1825 signerade och daterade ett skåp som nu finns i Nordiska museets ägo. Vad vi ännu inte vet är hur denna speciella möbeldekor uppstått och begränsats till Järvsö. Rune Bondjers vid Dalarnas museum har funnit att beställare av dalmålningar gjorde

detaljerade noteringar. Huruvida Järvsöskåpen kommit till på detta sätt eller är en dalmålares smarta skapelse återstår att utröna.

Bokens omslag är träffande. Det visar två interiörer efter "Bäck-pojkarna" i gården Mårtes i Edsbyn, nu Ovanåkers hembygdsgård i sydvästra Hälsingland med Dalarna tvärs över skogen. Färgskalan går i gult, grönt, rött på vitt – alltså var de rättvikare. Leksandsmålarna, som den produktive "AAS" från Ullvi, målade i blått och rött på vitt. Ena inredningen består av *taflor* med bibliska motiv, som målarna bar med sig ihoprullade och kompletterade med schablonering, marmorering, stänkmålning och träådringsteknik då de sattes upp i gårdarna. Den andra interiören är schablonmålade i till synes rosa och grönt med ett blått skåp i blickfånget. Skåpet kröns av en halvcirkel som går igen i de blå takbårderna.

När Mårtes byggdes på med en våning på 1830-talet var Jonas Hertman, som målat herrstugan, död sedan länge. Hälsinglands främste målare under 1700-talet var den stadsutbildade allmogemålaren Jonas Hertman i Bollnäs, allmogemålaren Gustaf Reuter i Delsbo och stadsmålaren Paul Hallberg i Hudiksvall som opåverkad av allmogekulturen dekorerade storbondgårdars inredningar till borgerliga gemak. Dalmålare såg sin chans när en socken saknade egna målare. I Ljusdal i nordvästra Hälsingland påträffas sällan dalmålningar, eftersom där fanns stormålaren Anders Ädel. Mårtes herrstuga kompletterades emellertid med en dörrväktare resp. ryttare av Lisserkers Olof Olsson från Altsarbyn i Rättvik 1834. Det vi nu uppfattar som anakronistisk stilbrytning sågs på annat sätt av 1800-talets allmoge, som vurmade för grällt, grant måleri, gärna med irrationella kontrasterande inslag.

Skribenterna behandlar inte komplexa problemområden som perceptionsteorier, hur en ny stil uppstår i en syntes av det på platsen givna, impulser från moden och egensinnigt skapande, hur dalmålarna lyckades penetrera identitetsstarka socknars estetik (jfr Ur Hans Hansson och Mårs Anders Andersson i Bommens i Västeräng med Dalkarls Hans Hansson i två gårdar i Mora och Karl Gustaf Bäck i Östansjö, samtliga i Delsbo där Reuter dominerat), eller Järvsöskåpens uppkomst. De nämner inte ett typiskt Ädelmotiv, drapering kring kors med blomsterkrans, signerat 1856, drängen EHS från Rättvik i Per Hans i Fjärdsäter i Delsbo. Här har vi att göra med en dalmålare som skamlöst kopierat Hälsinglands främste allmogemålare under 1800-talet. Dalmålarnas förhållande till hälsingarna hör till framtida forskningsuppgifter.

Denna bok ger vad den har som syfte att ge. Och mer därtill. Den är en praktfull kilotung dalmåleriets hand- och uppslagsbok som stämmer av kunskapsläget och hur vi ser på denna kulturyttring i början av 2000-talet. Den öppnar dörrar till nya forskningsrum. Första kapitlet av Roland Andersson, verksam vid Leksands Kulturhus, behandlar benämningar och definitioner. Med *dalmåleri* avses det dekomåleri som utvecklades hos allmogen i främst Rättvik och Leksand från 1770-talet och cirka hundra år fram i tiden. Det återfinns på möbler och inredning, slädar, skrin, linfästen m.m. Urvalskriteriet för det behandlade materialet är att en dalmålning är utförd på papper, väv eller träpanel som en tavla och innehåller en figurscen med rosmålning, senare kallad kurbits. Scenen visar ett religiöst motiv, företrädesvis från Bibeln, arkitektur, kungligheter, folkliv och föreställningsvärld. Därutöver förekommer ur allmogemålarnas gemensamma motivförråd t.ex. takros, dörrväktare, bjudkvinna och exotiska fåglar.

Blomstermålningen kallades *rosmålning*, blommorna *rosor*. Facktermen *kurbits* introducerades 1934 av konsthistorikern Svante Svärdström, som 1949 disputerade på avhandlingen *Dalmålningar och deras förlagor*. Benämningen *kurbitsmålning* förekom första gången i en artikel av Erik Axel Karlfeldt i STF:s årsskrift 1926. I Jona bok (4:6) i Gamla testamentet låter Gud kurbitsen växa för att skydda profeten från solens strålar där han sitter framför staden Ninive. Genom Svärdström har så ordet kurbits fastslagits för denna dalmålarnas fantasi-växt. Dalmåleriets fick spridning hos allmogen över ett vidsträckt geografiskt område från Västerbotten (Per Olof Hållén) till Blekinge ("AAS") med koncentration till Dalarna, Hälsingland och Gästrikland.

Efter denna redogörelse presenterar Johan Knutsson vid Nordiska museet i Stockholm dalmåleriets i ett jämförande perspektiv och i konsthistorieskrivningen. Teorin om "gesunkenes Kulturgut" som förstälseram, dvs. att stilar och motiv "sjunkit ned" till allmogen från högre samhällsklasser, visar sig vara knepig att kringgå ävensom han med emfas fastställt folkkonsten som egen kategori. Knutsson framför påverkan från bildförlagor, kyrkomiljöer, tapetmönster, kattunstyg, Hälsingegårdar och naturen samt diskuterar frågan om kurbitsens uppkomst. Att relatera kurbitsen till renässansens blomsterurnor, Ovanåkersmålarens och Reuters "blompotter" ter sig här överspelat efter att forskningen på senare år individcenterats med målarnas fantasi och kreativitet i fokus. Vad fanns att luta sig mot i dalaallmogens mikrokonsthistoria och inredningskonventioner, att ta efter

i egna sockenkyrkan (vit marmorering mot mörkblått?), i Falun, Hedemora eller Säter?

Roland Andersson, Margareta Andersson och Rune Bondjers har ett klarsynt inifrånperspektiv med en förutomstående svårerövråd förtrogenhet med materialet. Deras blick kompletterar Knutssons, varvid de båda angreppssätten interagerar och ger boken spänst och balans. Jag hade också gärna sett Maria Björkroth som medarbetare, kännare av dalmåleri genom studier av Mats Persson Stadig i Bjursås.

Rune Bondjers redogör för hur måleriet tog fart efter en kunglig påbjudan att allmogen under svagår skulle utveckla inkomstbringande slöjdhantverk. Det hela började med möbler. Roland Andersson skriver initierat om var dalmålningarna finns, arbetsvandringar, motiven och dalmåleriets efter 1870-talet. Därefter följer ett kapitel om dalmålarnas färger av Bondjers. Med Margareta Andersson, arbetets sammanhållande länk, är Roland Andersson ansvarig för bokens hundratalet målarbiografier med forskningsbakgrunder och verkförteckningar.

Några målare har ett starkt konstnärligt uttryck: Winter Carl Hansson, Ol Hans Olof Jonsson, Hans Wikström. Bland andra som sticker ut finns Larshans Per Persson i Björkberg, Leksand. I en målning från 1863 med häradsrätten samlad i tingshuset finns hans självporträtt som fiolspelare. Larshans Per Persson var känd som en "fin, snygg, galant karl, stadug, snäll och artig", skelade och kallades rakt på "vindögat", var sällig till sitt sätt. Högt ansedd även som finsnickare och svarvare gjorde han spinnrockar, bandstolar, slädar och åkskrindor. Han bodde på gården Larshans, ensam i en källarstuga inredd med målarverkstad. Dalarnas bondgårdar bestod av små boningshus, fähus, källarstuga och bodar grupperade kring en gårdsplan jämte liten åkerareal. Verkstad inrättades där det fanns plats. Hantverk traderades från föräldrar, syskon och släkt. Arbetsvandringarna framtvingades av fattigdom.

Målarna arbetade ensamma eller med kompanjon, såväl familj- som släktvis. En kvinnlig dalmålare lyfts fram. En långbrokvist med blomsterurnor i Gagnef är signerad Margreta Ivarsdotter 1855. Hon kom från Rättvik och var gift med målaren Slars Anders Andersson. Flera uppges finnas nämnda i brev, uppteckningar och muntlig tradition.

I Hälsingland har jag bl.a. hört om dalmålaren Fix Hans som sade: "Kring dä, käring, kring dä", skynda dig, då arbetet gick för långsamt. Genusteori kommer väl till pass i studier av allmogemåleri.

Med stor behållning läser jag biografierna paral-

lellt med motivregistret, en guldgruva för att komma åt allmogens estetik, värdegrund, normer, koder och humor. Motivregistret bildar en mental överbyggnad för målningarna. Hur stod det till med barnuppfostran att döma av en målning från 1813 av Hindriks Per Persson i Laknäs, Leksand, med Absalom i terebinten spetsad av fadern med ett spjut? Textbandet lyder: "När Absalom på flykten rider fastnar han i ecken stor så straffas alla barn omsider som inte lyda far och mor." Med ett feministiskt genusperspektiv avslöjas dalfolkets patriarkaliska strukturer (jfr med allmogemålarnas favoritmotiv "ålderstrappan", i tretton bevarade målningar med "ungdomskvarnen"). På en kulle finns en kvarn där "gamla kiäringar malas om och bli unga nytt". Har vi att göra med åldersdiskriminering och ungdomen som ideal redan i det förindustriella allmogesamhället?

Dalmålarnas liv och verk kommer oss nära. Som när Jufwas Anders Ersson från Ullvi, dokumenterat skämtsamt och rolig, i gården Järkä Hanses i Järna socken, passade på att självsvåldigt måla en takros medan kvinnfolken var i fjöset och mjölkade. En tioårig flicka lyste åt honom med torrvedsstickor. Jufwas Anders Ersson var gift sjubarnsfar, bonde, målare, skollärare, noterad i arkivalier som ärlig, ordningssam och nykter. Om Winter Carl Hansson får vi veta att han dog ogift vid 28 års ålder, i förkylning. OI Hans Olof Jonsson, ibland "litet kollrig", avled ogift på föräldragården nära 90 år gammal. De allmogemålare som aldrig gifte sig kanske var vad vi kallar hbtq-personer? Hur betraktades de i allmogesamhället? Kanske "EAS från Rättvik", som målade Järvsöskåpet från 1825, hade en fästman i Hälsingland?

Detta skrivet på en utanvidsgård i Hälsingland byggd på 1800-talet av en mas på arbetsvandring. Gården äger inget Järvsöskåp, men väl ett nätt brunt träådringsmålat sybord med kurbitsmålning daterat 1947.

Maj-Britt Andersson, Hudiksvall

Britt Liljewall: "Ack om du vore här." *1800-talets folkliga brevkultur*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2007. 228 s., ill. ISBN 978-91-7108-521-4.

Britt Liljewealls "Ack om du vore här". *1800-talets folkliga brevkultur* är en intressant och engagerande bok där "vanliga" människors brev från 1800-talet lyfts fram. Liljewall använder konceptet "det långa 1800-talet" och menar med det perioden från senare hälften av

1700-talet fram till början av 1900-talet. Under denna tid påbörjades de samhällsförändringar som sedan ledde fram till det moderna samhället. Då har brevskrivandet fått konkurrens av telefonen, och därför känns tidigt 1900-tal som en naturlig avgränsning.

Boken har det folkliga brevskrivandet i fokus, och begreppet preciseras med att det gäller människor ur folkets breda lager, inte herrskap eller överklass. Allmoge, jordlösa, de lägre skikten i städerna, och i periodens slut även lägre tjänstemän, familjejordbrukare, småföretagare samt arbetarklassen räknas hit, framhåller Liljewall. Hennes avgränsning gäller även de obemärkta, dvs. människor som inte hade någon specifik roll i offentligheten eller någon maktposition. Boken analyserar det privata brevskrivandet sett i flera dimensioner. Den brevkultur som penetreras länkas fortlöpande till den pågående moderniseringsprocessen, och bokens främsta syfte är att skapa ett möte mellan gårdagens brevskrivare och dagens läsare. Brevens har samlats in av Liljewall i samarbete med Västergötlands museum, vilket har gett som resultat att drygt 80 brevsamlingar från landskapet, merparten från 1800-talet, funnit sin väg till museet.

De brevsamlingar läsaren möter speglar både kärleksbrev, emigrantbrev och brev mellan barn och föräldrar samt syskon. I varje kapitel undersöks en enskild brevsamling, och olika teoretiska perspektiv diskuteras i de olika avsnitten. Genusperspektivet, synen på emigrationen, professionalisering och utbildning är teman som lyfts fram. Liljewall diskuterar även komplexiteten i brevens bild av livet, där faktorer som idealisering, genrebundenhet och viss offentlighet starkt kan påverka vad som skrivs. Brevens strukturerar avsändarens erfarenheter och kan också formulera olika identiteter och roller, och ibland tas så stor hänsyn till mottagaren att denna kan uppfattas som medskapare till brevtextern.

Det är givande att få ta del av breven, och lätt att fångas av de enskilda människoödena. Vi får möta Augusta Larsson och Johan Carlsson som, på grund av att de var släkt, fick kämpa för att till slut få gifta sig. Efter endast fem års äktenskap avled sedan mannen i tyfoidfieber, och året innan hade parets son dött i scharlakansfeber. Det var en tragedi som var vanlig för bara hundra år sedan. Vi får också stifta bekantskap med flickorna på Norrkvarn i Lyrestad socken, som drömde om en framtid av självständighet och yrkesliv. Maria och Gustava ville gå på seminarium och utbildas till lärarinnor, och Margret ville förkovra sig inom mejerinäringen och lagårdsskötsel. Drömmar som inte uppmontrades av föräldrarna, vilka däremot lät sönerna

få gå några år i läroverk. Det är en tydlig illustration av döttrars och söners olika förutsättningar. Att möjligheterna kunde vara större i Amerika illustreras av breven mellan Carl Friman och hans utvandrade söner i mitten av seklet, där vi får en bild av Amerika som det förlovade möjligheternas land, där allt utmålades som bättre än i Sverige. På andra sidan Atlanten var utbildningen bättre, den tekniska utvecklingen längre kommen och friheten större, meddelas det i breven hem.

"Ack om du vore här." 1800-talets folkliga brevkultur är en högst läsvärd och intressant bok, men det jag saknar mest är en anknytning till övrig brevforskning mer explicit i själva texten. Visserligen nämns en del sådan i inledningen och i noterna, men det hade varit förtjänstfullt att även i den övriga texten, inte minst i den sammanfattande slutdiskussionen, få belysande paralleller mellan de brev Britt Liljewall analyserar och brevsamlingar andra forskare fördjupat sig i. Här finns många jämförelser man kan göra dels med min egen forskning om 1800-talets brevkultur, dels med brevanalyser av Christina Sjöblad, Ingrid Hartman-Söderberg och Peter Ullgren, samt med olika emigrationsforskare, för att nämna några.

Jag ställer mig också något tveksam till om samtliga de brev som Liljewall analyserar egentligen kan hänföras till den helt folkliga brevkulturen. I boken möter vi exempelvis Lars Andersson som utbildade sig till byggmästare på Tekniska institutet, storbonden Anders Larsson som ägde flera egendomar och Carl Friman som presenteras som en ofrälse ståndsperson. Hör inte dessa snarare hemma i en framväxande borgerlighet? Liljewall kallar också Friman och hans familj för medelklass och framhåller att de kan ha betraktats som herrskap av omgivningen. Därför anser jag att flera av brevskrivarna i boken kanske inte kan kallas för obemärkta inom en folklig kultur, utan att de snarare hör hemma i en framväxande medelklass. Jag finner dessutom många likheter mellan de brev Britt Liljewall analyserat och andra forskares resultat. Jag tror helt enkelt att skillnaden under 1800-talet mellan en folklig kultur och den vi kan finna i medelklassen inte är så stor. Sveriges agrara struktur långt fram i tiden, vilken påverkade livsstilen både på landsbygden och i mindre städer, tror jag delvis satte ramarna för både handlingsmöjligheter och sätt att tänka.

"Ack om du vore här." 1800-talets folkliga brevkultur är engagerande läsning och ett välkommet tillskott till forskningen om en tid och livsstil som inte ligger så långt tillbaka i antal år räknat, men som ändå på många

sätt känns avlägsen. Brev ger en unik möjlighet att möta den enskilda människan, och trots att genren delvis styr berättandet och mycket inte sägs rent ut eller inte alls, så är det i denna typ av källor vi har en viss möjlighet att möta individer ur det förflutna.

Eva Helen Ulvros, Lund

Eva Österberg: *Vänskap – en lång historia*. Atlantis, Stockholm 2007. 327 s. ISBN 978-91-7353-190-0.

Eva Österberg diskuterar i detta sitt nya arbete fenomenet vänskap ur en rad skiftande aspekter. Läsaren inbjuds till, som titeln antyder, en lång och vindlande resa i tiden, från antikens filosofer med Aristoteles i spetsen och fram till jakten efter nya "vänner" på internet i de yttersta av dessa dagar. Samtidigt får man sig till livs en erfaren historikers reflexioner om varför ämnet fått aktualitet i vår tid och hur det kan studeras och med vilka källor och frågeställningar. Själv menar Österberg i anslutning till Zygmunt Bauman att det är en ökad misstro mot moderniteten, som har skapat en grogrund för ett ökat intresse för vänskapen som fenomen i vår senmoderna tid. De informella relationerna tycks nu tillmätas en ökad vikt, både i samtidsstudier och i historiska studier. Intressant är att Österberg kan peka på att många författare av biografier på ett litet överraskande sätt har försummat att söka efter vännernas betydelse för en biograferad persons liv och utveckling. Även antropologer har haft en tydlig tendens att fokusera sitt intresse på släktförhållanden och bortse från de mindre lätt avläsbara nätverken mellan vänner.

Gränsen mellan vänskap och kärlek mellan män var inte skarp i antiken, vänskapen hade ofta en homoerotisk ton. Överhuvudtaget uppfattades vänskapen, sådan den diskuterades bland filosofer, enbart som en angelägenhet för män. Om vänskapen förutsatte parternas sociala och intellektuella jämlikhet var en omstridd fråga. Vänskapen under antiken syftade till att göra vännerna visare och att förstärka deras möjligheter till en framgångsrik medborgarinsats för samhällets bästa. Vänskapen var ännu inte endast förbehållen livets privata sfär, dit den däremot skulle hänvisas under senare sekel. Först i vår tid, som en reaktion mot det allt mer komplexa samhället och i en växande misstro mot organisationer och experter, tycks den åter göra sig gällande i det offentliga livet. Österberg pekar på sociala nätverk och mentorsprogram som tidstypiska tecken.

Ett annat intressant spår är onda människors vänskap och att även den trofasta vänskapen mellan goda vänner kan bli ödesdiger. Redan Aristoteles uppmärksammade det förra. Den obrottsliga troheten inom maffians värld är väl ett modernt och skrämmande exempel. Österberg letar exempel på vänskapens risker i de isländska sagorna. Där kan en vän aldrig svika en vän och vänner dras lätt med i vännens fall. Annars vägde släktskapet tyngre än vänskapen i det isländska ättensamhället. I *Njals saga* blir dock den goda vänskapen mellan Njal och Gunnar fatal, inte ens deras hustrurs hatiska förhållande till varandra kan förmå Njal och Gunnar till att bryta denna vänskap.

Från 1600-, 1700- och 1800-talen spelar dagböcker en viktig roll som källa till kunskap om vänskapsrelationer. Man kan studera namnfrekvensen i dagböckerna för att spåra vänskapsförhållandens existens och man kan idka närläsning av texten för att avgöra deras intensitet. Eva Österberg exemplifierar bl.a. med Märta Helena Reenstiernas dagbok från Årsta decennierna kring sekelskiftet 1800. Årstafrun använder inte ordet ”vän” särskilt ofta i sina dagboksanteckningar och filosoferar aldrig över vänskapen som fenomen, därtill är hennes dagbok alltför saklig och registrerande. Men man kan se vilka vänner som är trofasta mot henne ännu under ålderdomen och vilka som avfaller. Att vänskapen spelar en större roll för henne sedan hennes man och barn dött förefaller naturligt. Det är väl också ett generellt faktum i dagens samhälle, att de aktiva åren med barn hemma i familjen lämnar mindre utrymme för vänskapsrelationer än både förr och senare i livet.

Österbergs framställning innehåller även ett kapitel om vänskapen mellan människa och djur. Särskilt gäller det förstås hundar och katter och inte minst namnskicket demonstrerar tydligt deras särställning som människans närmaste vänner i djurvärlden. Hennes definition på utvalda keldjur är att man inte äter dem, ger dem namn och låter dem bo i sovrummet. Ännu på 1700-talet kunde människor ha sin hund med i kyrkan under söndagens gudstjänst. Men varma känslor kunde överföras även på andra djur. På amerikanska djurkyrkogårdar kan man arrangera högtidliga begravningar av alla möjliga avlidna djurvänner. Eva Österberg citerar den brittiske författaren Evelyn Waugh, som i romanen *Den käre bortgångne* från 1965 ironiserar över surrealistisk amerikansk djursentimentalitet och skildrar en begravning av en kanariefågel, där en avdelning hornblåsare från flottan blåsar tapt över den döda fågeln. Kapitlet innehåller många intressanta exempel på hur

synen på djuren förändrats under senare sekler. Det är dessutom skrivet *con amore* av en engagerad djurvän, det gör det inte sämre.

Eva Österberg lyfter med uppskattande ord fram Britta Lundgrens bok *Den ofullkomliga vänskapen* från 1995, kanske otillräckligt uppmärksammad av etnologer. Lundgren har där använt svaren på en av Nordiska museets frågelistor, den med rubriken ”Vänner och bekanta” från 1982. Något som framträder tydligt i detta material är vikten av gemensamma minnen för att man skall kunna tala om riktig och varm vänskap. Vänskapen tycks behöva tid för att utvecklas. Gemensam barndom och uppväxt skapar en värdefull grogrund för det vuxna livets vänskap. Betoningen av trofastheten och den gemensamma historien tycks för övrigt skilja nutidsmänniskans vänskapsuppfattning från de antika filosofernas.

Sjuttio procent av Britta Lundgrens informanter är kvinnor. Det är nog en betecknande siffra. Österberg berör också frågan om skillnader mellan vänskap mellan män och vänskap mellan kvinnor. Det har påståtts att män skulle ha en ”sida-vid-sida-vänskap”, medan kvinnors vänskap kunde kallas en ”ansikte-mot-ansikte-vänskap”. Med det menas väl att män utövar sin vänskap med kamrater i samband med att man badar bastu, sitter på fotbollsläktaren eller spelar ett parti tennis tillsammans, medan kvinnor träffas mer enskilt och talar uppriktigt och länge med varandra. Österberg tycks inte själv vilja acceptera denna uppdelning och anser sig inte ur sitt eget historiska material kunna se någon tydlig könsskillnad när det gäller vänskap. Det kan dock bero på att materialet är otillräckligt på denna punkt eller på att könsskillnaderna när det gäller vänskap tagit sig andra uttryck i modern tid jämfört med i äldre tider. Det är ändå frestande för envar att ur egna livserfarenheter hämta stöd för den nyss nämnda olikheten. Kan inte många kvinnor tala i telefon ibland i timmar med sina bästa väninnor, medan de män som ringer upp andra män utan att ha ett egentligt ärende är ganska lätt räknade? Har inte flickor i skolåren ofta ”bästisar”, en bestämd vän som man hänger ihop med i vått och torrt under många år och med vilken den brytning som ofta till slut kommer kan bli ganska smärtsam? Medan pojkar har en tendens att umgås med flera olika växlande vänner men utan någon egentlig intim närhet? Österberg nämner poesialbumens roll. Är det inte intressant att seden med poesiböcker, ursprungligen kallade ”stamböcker”, på 1500-talet främst var en manlig sed, medan den under 1800-talet utvecklades till en utpräglat kvinnlig? Ja,

bilden är naturligtvis mer komplicerad än så, men jag tror nog att skillnader mellan könen i synen på vänskap är ett ämne som kunde göras till föremål för intressant forskning, inte minst av etnologer. Just på den punkten blir läsaren litet lämnad i sticket i Eva Österbergs i övrigt så lysande historik över vänskapen.

Mats Hellspong, Stockholm

Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning.
Lena Marander-Eklund & Ruth Illman (red.). Gidlunds förlag, Hedemora 2007.
200 s. ISBN 978-91-7844-735-0.

Titeln *Känslornas koreografi* var i stort sett det enda jag visste om den antologi jag blev ombedd att recensera. Den något säregna titeln inbjöd förstås till spekulationer om innehållet. Begreppet koreografi leder ju tanken till ett rörligt men ordnat sceneri.

Jag tänkte genast bort den klassiska baletten med sina strängt reglerade rörelsemönster som en förebild för ett bokprojekt om känslor. Snarare dök bilden av den s.k. fridansen upp i mitt medvetande – en modern koreografi där särskilt Birgit Cullberg gjort en nyskapande insats genom att ge dansarna möjlighet att mera fritt illustrera känslor och skeenden genom rörelser och mimik.

Med boken i hand fick jag redan i inledningskapitlet svar på en del av mina undringar. De båda redaktörerna Lena Marander-Eklund & Ruth Illman anknyter till bokens titel för att tydliggöra budskapet om känslornas betydelse i kulturforskningen. De skriver:

Liksom koreografin ger dansarna skapande ramar för en konstnärlig tolkning tänker vi oss att dessa texter kan fungera som inspirerande redskap – inte som en uppsättning regler och paragrafer – för kulturforskare som tampas med frågor om känslor och förståelse. Koreografin är kreativ snarare än normativ (s. 8).

Det torde således vara rimligt att låta en fri modern koreografi symbolisera det vetenskapliga scenarium som utgörs av de samlade artiklarna i denna bok. Efter att ha tagit del av skriften i sin helhet ter den sig som en brokig mångfald av skeenden, gestaltningar, känslor och inlevelse.

De tolv artikelförfattarna företräder olika humanistiska discipliner, nämligen filosofi, teologi, religionsvetenskap och folkloristik. De presenteras kortfattat av

de båda redaktörerna i inledningskapitlet. Där framhålls också ett gemensamt avståndstagande från den positivistiskt färgade föreställningen att all verklig kunskap är objektiv och opersonlig medan känslor, tolkning och inlevelse förpassas till det subjektiva och därmed ovetenskapliga området. Vidare redogörs för hur artiklarna förts under tre olika avdelningar med rubrikerna: *Känslornas betydelse i förståelseprocessen*, *Känslor och reflektioner i fältarbetet* samt *Känslorna som forskningsobjekt*. Denna uppdelning underlättar tilläggnelsen av det mångskiftande innehållet genom att klargöra hur artiklarna på skilda sätt behandlar det gemensamma känslotemat.

Den första avdelningens första artikel Kritik–känsla–självkritik är skriven av Bengt Kristensson Ugglå. Hans bidrag är en kunnig, idérik och intresseväckande artikel som berör övergripande aspekter av bokens tema.

Kristensson Ugglå diskuterar hur det skett något av en känslornas renässans i dagens samhälle, märkbar inom de flesta områden, även de vetenskapliga. Han erinrar om den historiska förändring som ägt rum från synen på känslor som ovetenskapliga till en hermeneutisk och vidare kunskapssyn där känslor och förståelse räknas in som nödvändig komplettering av en renodlat objektiv förklaring.

Han visar hur den här förändringen inte bara kan spåras i ett generellt tidsperspektiv utan också i enskilda namngivna forskares produktion genom åren. Sålunda utvecklar han hur en successiv förändring i kunskapssyn kommer till uttryck i exempelvis Wittgensteins, Diltheys och Gadamers skrifter.

Särskilt intresse ägnar Kristensson Ugglå Paul Ricoeurs forskning. I anslutning till den förändring i kunskapssyn, som kan följas i Ricoeurs skrifter från 1960-till 2000-talet, diskuterar Kristensson Ugglå allmänna problem inom hermeneutiken. Istället för att som i äldre forskning uppfatta ett motsatsförhållande mellan naturvetenskapens *förklara* och humanvetenskapernas *förstå* har Ricoeur nått fram till en dialektisk syn på de båda tolkningsprinciperna. Kristensson Ugglå formulerar Ricoeurs s.k. *kritiska hermeneutik* så här:

Förståelse och förklaring, känsla och förnuft, inlevelse och distans, att misstänka och att lyssna, framträder inte längre som varandra uteslutande alternativ, utan som dialektiskt relaterade, i en process där de implicerar varandra ömsesidigt (s. 23).

Oavsett varje läsares större eller mindre förtrogenhet

med dels den historiska processen av förändrad kunskapssyn, dels hermeneutikens väsen anser jag att Kristensson Ugglas initierade behandling av dessa problemområden är värdefull som inledning till en bok där alla författarna på ett eller annat sätt tillämpar hermeneutikens grundidéer i både metodologiskt och teoretiskt hänseende.

Bokens författare framstår genomgående som mycket självständiga i sina val av både den egna artikelns ämne, de analysverktyg de använt och de teoretiker de låtit sig inspireras av. Det slår mig, att skribenterna genom att visa prov på en sådan kreativitet och självtillit, just uppfyller bokens syfte. Enligt de båda redaktörerna är texterna tänkta att fungera som inspirerande redskap snarare än som regler för de forskare som valt känslor och förståelse som sitt problemområde. (Jfr deras citerade text i början av min recension.)

Möjligt är också att ett sådant synsätt bidragit till att göra artiklarna så omväxlande och särpräglade som de ter sig för läsaren. En artikel, som liksom Kristensson Ugglas ingår i den första avdelningen, har skrivits av Ruth Illman. Titeln är Den känslolösa förståelsen. Om att förstå, förklara och förstå på nytt.

Illman diskuterar hermeneutikens väsen ur olika aspekter och söker konkretisera dess innebörd i anslutning till en undersökning hon genomförde under sina doktorandstudier. Hon var knuten till ett projekt för praktikanter som arbetade på olika byggarbetsplatser i Afrika, Asien och Sydamerika. De fick bl.a. i uppgift att föra dagbok över sina upplevelser, känslor och reaktioner i möten med de lokala invånarna och deras kultur. De här anteckningarna var oftast mycket personliga och känslomässiga. För att förstå och tolka detta material som var av synnerligen kaotiskt och skiftande slag har Illman använt sig av Martin Bubers båda begrepp Jag–Du och Jag–Det. Enligt Buber sker jagets möte med sin omvärld, såväl den levande som den tingliga, på två olika sätt. Jag–Du kan ses som en intuitiv känslomässig förförståelse som kan övergå i en ordnande, mer förnuftstyrd Jag–Det-relation, vilken i sin tur kan återverka på och fördjupa en initial mer emotionell förståelse. Insikten att båda de här processerna är verksamma hos alla människor hjälpte Illman att tolka det disparata dagboksmaterialet.

Hon blev mycket känslomässigt berörd vid första läsningen samtidigt som hon spontant uppfattade de enskilda dagbokstexterna som antingen utpräglat sympatiska eller osympatiska. Hon gjorde med andra ord en grov uppdelning och entydig tolkning av texterna.

Det var först genom att tillägna sig Bubers dynamiska synsätt som hon kunde göra en mer nyanserad tolkning av sitt material.

Hennes utförliga skildring av hur den här tolkningsprocessen gått till är intressant att ta del av. Det kan vara värt att därtill nämna att rubriken – Den känslolösa förståelsen. Om att förstå, förklara och förstå på nytt – på kornet fångar in kvintessensen i hennes artikel.

De två andra artiklarna i bokens första avdelning är skrivna av två filosofer som håller på att färdigställa sina doktorsavhandlingar. Den första är Camilla Kronqvists artikel *Känslornas betydelse för vår förståelse av oss själva och världen*. Hon genomför en kritisk diskussion av s.k. kognitiva känsloteorier. Gemensamt för dessa är betoningen av att känslor har ett visst kognitivt innehåll. Kronqvist knyter sitt resonemang till ett citat ur George Eliots *Middlemarch*. Citatet gäller ett gräl mellan två makar. Jag förmodar att anknypningen till ett vardagligt citat är tänkt att konkretisera och underlätta förståelsen av hennes resonemang som bitvis förs på vad jag uppfattar som en professionellt hög filosofisk nivå och därför kan vara svåra att tillägna sig för den som inte är filosof av facket.

Den andra artikeln i samma avdelning är skriven av Ylva Gustavsson. Namnet på hennes bidrag är Kropp och förståelse. Hon argumenterar för våra känslors kroppslighet och refererar till en mängd teoretiker med början i skrifter av William James från 1884 och 1910.

Gustavsson anlägger inte bara en känslomässig utan också en moralisk syn på kroppslighetens betydelse i umgänget med andra människor. Hon talar om hur vi förmedlar känslor, närhet och allehanda budskap genom sättet att se på, lyssna till och vidröra varandra. Inte minst inom en familjs vardagsliv tenderar medvetenheten om varandras kroppsliga och sinnliga uttryck att stärka en både moralisk och känslomässig samhörighet

Gustavssons diskussion är, som jag ser det, insiktsfull och lätt att ta till sig. Av värde är också att hon anlägger ett brett perspektiv genom att låta läsaren ta del av flera olika forskares tankar om temat kropp och förståelse.

Antologins andra avdelning har titeln Känslor och reflektioner i fältarbetet. Den första artikeln – Att forska med känsla – är skriven av Kennet Granholm. Med utgångspunkt i egna erfarenheter diskuterar han fältarbete ur flera aspekter. Han tar bl.a. upp gamla välkända begrepp som deltagande observation, insiders och outsiders, emic och etic och, inte minst, objektiv och subjektiv. Han menar att dessa begrepp hör ihop med en äldre inställning till fältarbete då relationen mellan

forskare och informant var annorlunda, bl.a. mer hierarkisk, och föreslår nya begrepp som är bättre anpassade till en ny syn på fältarbetets innehåll och på humanistisk forskning överhuvudtaget.

Istället för deltagande observation föreslår han beteckningen delaktighet, istället för insiders och outsiders föreslår han gästskap. De här nya beteckningarna har – utöver mer jämbördiga förhållanden mellan forskare och informant – mycket att göra med ökad värdering av det subjektiva hos båda parter i ett fältarbete. Detta i sin tur har anknytning till ökad betoning av reflexion och självreflexion i forskarrollen liksom respekten för informantens känslor och reaktioner.

Det finns mycket mer av värde att hämta i Granholms artikel och den kan rekommenderas för både etablerade och nytillkomna fältarbetare.

Den andra artikeln i fältarbetsavdelningen är skriven av Sofie Strandén. Hon kallar sitt bidrag Släkt, bekanta och stoppade yllesockor. Tankar om tillit i den folkloristiska intervjun.

Hennes inlägg är snävt fokuserat på de intervjuer hon gjort med män och kvinnor som på ett eller annat sätt aktivt deltagit i vinter- och fortsättningskrigen i Finland under åren 1939–1945. Insnävningen är också geografisk. Alla informanterna är uppvuxna i det svenskspråkiga Österbotten, som också är författarens uppväxtmiljö. Det innebär i sin tur att det finns släkt- och vänskapsförbindelser mellan informanterna och intervjuaren eller snarare hennes föräldrar och mor- och farföräldrar. Det råder således ganska specifika bakgrundsfaktorer i detta intervjuarbete. Att hon särskilt betonar tillitens betydelse i folkloristiska intervjuer torde ha att göra med att både hon och informanterna hade lätt att nå fram till den inbördes tillit som hon anser vara av stor betydelse för ett lyckat fältarbete. Hon anlägger förstas också andra aspekter på intervjuande och refererar glädjande nog till flera svenska etnologer som Billy Ehn, Birgitta Meurling, Charlotte Hagström, Bo Nilsson och Susanne Wollinger.

Den tredje artikeln har titeln Forskarens känslor i forskningsprocessen. Om föränderliga kategoriseringar i företags- och universitetsvärlden. Den är skriven av Rebecka Karlsson. Hon inleder med att berätta om de påtagliga svårigheter hon hade i början av sitt avhandlingsarbete. Hennes uppgift var att ur ett humanistiskt och religionsvetenskapligt perspektiv analysera den stora föränderlighet som kommit att råda inom företagsvärlden. Det gällde i hennes fall marinindustri. Hennes första och stora problem var att anpassa sin

identitet som religionsvetare till sin forskningsuppgift. Hon beskriver ganska drastiskt den förvirring, osäkerhet och uppgivenhet hon kände.

Dessa känslor kom henne att fördjupa sig i identitetsproblematik, vilket stärkte hennes uppfattning att identitet inte är ett statiskt och entydigt fenomen utan en process i ständig anpassning till andra människors agerande, föränderliga omständigheter och nya erfarenheter. Hon knöt många mänskliga kontakter genom att hon skapade sitt huvudsakliga material medelst intervjuer med personer som arbetade inom det marinindustriella företaget. På så sätt fick hon insikt i hur människorna upplevde den stora föränderlighet som utmärker verksamheten. Vid sina försök att tolka och förstå sina informanternas känslor och reaktioner kunde hon utnyttja sina egna erfarenheter av identitetsproblem. Artikeln är en intressant och originell tillämpning av antologins tema.

Det sista bidraget i andra avdelningen är skrivet av Sven-Erik Klinkmann och har titeln En känslornas resa. Jazzpianisten Alan Pasqua som forskningsobjekt. Jag saknar tillräcklig förtrogenhet med ämnet för att tro mig om att kunna göra artikeln rättvisa i en recension och måste därför tyvärr avstå.

Därmed har jag nått fram till antologins tredje avdelning, som benämns Känslor som forskningsobjekt. Om de medverkande skribenterna kan generellt sägas att de ganska snävt fokuserat på ett specifikt forskningsobjekt. Första artikeln är ett typiskt exempel på den här inriktningen. Den har titeln Känslomässigt engagemang, humor och självironi i den kristna metal-kulturen och är skriven av Marcus Moberg. Han skildrar på ett inkännande sätt hur denna populärmusikkultur har en starkt religiös och identitetsskapande funktion.

Den andra artikeln är skriven av Lena Marander-Eklund och har titeln Berättelser och känslor. Det avslöjande och det dolda skrattet. Hon skildrar skrattets mångsidiga funktion och diskuterar bl.a. skrattets koppling till kroppslighet. Hon nämner vidare intressanta och ibland överraskande empiriska exempel som skrattets funktion i samband med förlösning.

Den tredje artikeln i denna avdelning är skriven av Christina Sandberg. Titeln är ”Vi talade aldrig om att hon dör”. Om hur känslor får uttryck i en familjs berättelser om döden. Det är en gripande skildring av hur make och barn upplever hustruns/moderns sjukdom och död i hemmet.

Bokens sista bidrag är skrivet av Siv Illman. Titeln är Skildrade känslor. Skönlitterärt gestaltade sorgeproses-

ser. Det är en religionspsykologisk analys som är oerhört engagerande och innehåller flera litterära citat. Att mera ingående återge och diskutera det intressanta innehållet skulle föra för långt i det här sammanhanget. Därför nöjer jag mig med att varmt rekommendera envar att läsa Illmans text i sin helhet och begrunda den.

Jag vill också rekommendera hela antologin med de tolv artiklarna. Den har mycket att erbjuda kulturforskare. En av flera fördelar är att skribenterna inte bara tillhör olika ämneskategorier utan också befinner sig på olika nivåer i sin forskarkarriär – från nyblivna doktorander till docenter och professorer. För att anknyta till koreografisymboliken kan man säga att de dansandes prestationer kan framstå som mer eller mindre briljanta men att en nybörjarentusiasm ofta har mycket att sätta emot den rutinerades skicklighet.

Lissie Åström, Lund

Kulturnavigering i skolan. Gösta Arvastson & Billy Ehn (red.). Gleerups, Malmö 2007. 174 s. ill. ISBN 978-91-40-66108-1.

I nio fallstudier presenteras i den här antologin ett kulturanalytiskt perspektiv på skolan idag. Syftet är att tematisering och tolkning ska inspirera lärare till att undersöka den egna skolvärlden på liknande sätt. Mycket är förutsägbart, men med kulturanalytisk navigering kan oväntade sammanhang ge läraren nya insikter.

De tre första fallstudierna som presenteras har samlats kring temat Genus – hur kön blir till. Skolan som normproducent, föreställningar om manligt och kvinnligt, socialisation och sexualitet är några av de etnologiska ingångarna i diskussionen.

Maria Nordberg inleder med frågan: "Vad skulle hända om pojkar inte blev pojkar?" Hon utgår ifrån den spridda uppfattningen att verksamheten i förskolan är genomsyrad av den kvinnliga personalens normer och värderingar, vilket innebär en feminisering som är problematisk för pojkarna och underordnar de manliga pedagogernas intentioner. I sin beskrivning lämnar Nordberg ordet till förskolläraren Johan som står för den manlighetsskapande verksamheten att ge de "riktiga pojkarna" identifikation. I den komplementära könsförståelsen blir den "feminine pojken" deras motbild. På skolans sociala arena bildar flickor en kategori med andra intressen och beteenden. "Hur kön görs" skiftar dock efter sammanhangen betonar Nordberg och beskriver hur könstillhörigheten tonas ner i klassrummet men

tar plats i kroppsspråk och aktiviteter under rasterna. Hon framhåller också att bredvid iscensättningen av en stereotyp maskulinitet förekommer mer nedtonade manliga praktiker och hon lyfter fram den uppvärdering av det feminina kodade som idag ryms inom den normala manligheten. Kanske är det rent av så att en ökad feminisering av pojkar och män är något positivt och önskvärt, frågar Maria Nordberg avslutningsvis.

"Snus under läppen och en massa snusprat" är ett citat ur en elevs karakteristik av sitt yrkesval. Rebecka Lennartsson har tagit det som rubrik på sin fallstudie om maskulinitet på byggprogrammet. Det ger en stereotyp, närmast parodisk bild av en byggnadsarbetare, menar hon. Som ingress har hon en stringent sammanfattning av förändringsperspektiv i forskning kring könsroller i skolvärlden. "Men vad händer i de mellanrum som tycks märkligt opåverkade av de stora samhälleliga förändringarna?" frågar hon och visar i sin idérika analys att byggprogrammet är ett sådant mellanrum. Kapitlet bygger på fältarbete och ett åttiotal enkätsvar från klasser i årskurs 2. I maskulinitetsskapandet ingår könsmonster som etablerats utanför skolan. Inom karriärinriktade gymnasieprogram formas hegemoniska maskuliniteter som av byggelever beskrivs i motbilder: Att vara "kostymnissar" eller "pappersvärdare" är föraktliga praktiker medan kroppsarbete ger styrka och uthållighet. Fysisk överlägsenhet och machokultur räknas som kompensation för social underordning. De få tjejerna på bygglinjen har inte mycket gemensamt med manliga kurskamrater som framhåller att de är klena, inte kan ta i och är rädda att "skita ner sig". De som i utbildningen väljer måleri kan få en benämning med könsmässig laddning. En motsättning framträder också till den kvinnligt dominerade estetlinjen. Enkätsvaren spänner mellan en skämtsamt attityd och ett öppet förakt. På frågan varför så få med utländsk bakgrund söker till byggprogrammet får hon förklaringar med främlingsfientlig prägel. Fortfarande skapas genusmonster som strider mot skolans jämställdhetsuppdrag, konstaterar Rebecka Lennartsson.

"Vad kan du bli?" frågar Anna Sofia Lundgren i det tredje kapitlet i genusavsnittet. Underrubriken "Normer kring kön och sexualitet i skolan" ger ingångar i hennes analys. Hur man betar sig i skolans olika miljöer kan tyckas självklart men normer för det godkända är sällan enhetliga. I situationer och relationer i skollivet kan könsidentiteter gestaltas och levas på olika sätt. Kön skapas inte direkt ur personligheten men kan formas efter ideal att efterlikna. Därför kan man säga att kön

görs genom många sätt att agera som flicka eller pojke. Skolan är arena för många möten där normer förändras och manligt och kvinnligt finner nya markörer. Med de kulturteoretiska aspekter Lundgren väljer får de sammanhang och förklaringar. I pedagogiska uttalanden framstår lärarrollen ofta som heteronormativ, vilket kan ge uppfattningen att annan sexuell läggning inte passar in. Lundgren avslutar kapitlet med ett inträngande resonemang om normer som möjliggörare istället för bara begränsare, vilket innebär att man i skolan kan skapa normer som handlar om reflexivitet.

Del 1 slutar med frågor med anknytning till de tre kapitlen. Sammanfattningen är direkt riktad till de lärare som med egen observationsförmåga och uppmärksamhet vill arbeta vidare med etnologiska frågeställningar. Etnologerna har i sina fallstudier analyserat fält som lärare känner sig hemma i och de har gett redskap för kulturnavigering.

Del 2 innehåller två fallstudier kring temat Etnicitet – ”vi och dom” med utgångspunkter från fältarbeten i förortsområden. Genom intervjuer och observationer på några grundskolor i Stockholms utkant har Ann Runfors fått inblick i lärares kategorisering av eleverna som ”svenska barn” och ”invandrarbarn”. Skolans målsättning är att möta alla som individer och därför ska ingen särbehandlas på grundval av sin härkomst. ”Det spelar ingen roll varifrån folk kommer. Nu är vi alla här – tillsammans” är skolans ståndpunkt. Samtidigt tillämpar lärarna särskiljande principer i den sociala och etniska strukturen, där medborgarskap, språk och utseende blir etiketter i rangordning och åtskiljande värderingar. Hon avslutar med en sammanfattning av skolhierarkin som ”postkolonial vardagspraktik”. Hennes första fråga gäller hur invandrare/invandrarbarn påverkas av att skrivas in i den socialt nedvärderande kategorin. Hon framhåller att motsatsparet svensk-icke-svensk osynliggör de mångskiftande relationer och gränsöverskridande grupp gemenskaper som tillhör det globala samhällets kulturmönster. Den övergripande frågan gäller vad det innebär att uppfattas som invandrare i Sverige idag. Hennes slutord i resonemanget blir: ”Sociala identifikationer och skillnader är inte något som människor har. Det är något som *blir till* som resultat av hur människor tolkar och bemöter varandra.” Därmed har hon vidgat kulturanalysen till en metod och ett tänkesätt som binder samman en stor sektor av skolans ämnesområden.

Maria Bäckman har fältarbetat i en förort söder om Stockholm bland tonårsflickor som kategoriseras

som svenska. De som blivit hennes guider i sina egna bostadsområden är unika informanter. Andra beskrivningar tar ofta fasta på förortens stigmatisering. Här bygger flickornas berättelser på minnen från hela deras uppväxt, men innehåller också insikter om hierarkier och status. I samtalen framträder förorten som deras hembygd, en plats där människor med skiftande bakgrund lever tillsammans. Bäckman presenterar dessa unga invånare ”som särskilt kulturkompetenta”. Successivt har de blivit medvetna om de sociala och etniska skillnaderna i området. Genom att upptäcka sig själva som infödda svenskar har de också blivit medvetna om sitt främlingskap i den egna hembygden. Ungdomar i innerstaden betecknas däremot som uttalat svenska med fördomar om invandrare och livet i förorten. ”Svennar” är en kategori som får symbolisera en föreställd olikhet. Ungdomar i förorten med annan etnisk härkomst ser innerstadens livsstil som prototyp för svenskhet och sin egen närmiljö som icke-svenskt rum. I förorten utmejslas marginalisering, icke-svenskhet och etnisk mångfald som tillgångar; det som tidigare betraktats som stigma har förvandlats till carisma.

Del 3 har den samlande rubriken: Framtiden – en fråga om resurser och inställning. I samband med avhandlingsprojekt samtalar två etnologer med elever om studier, yrkesval och framtidsideal. I en skola i en invandrartät förort utgår René León Rosales från frågan ”Vad vill du bli när du blir stor?” Eleverna har fått den i olika sammanhang och lärt sig att yrke, utbildning och framgång hör samman och leder till ett bra liv. I frågan ligger ett krav att skaffa sig ett projekt för sin framtid. Etnologen kan dock genom samtal under fältarbetet märka att många elever var medvetna om att de inte riktigt motsvarade skolans ideal och därför tvivlade på att löften om en ljus framtid gällde dem. Han frågar sig hur en sådan framtidsplanering ser ut som reell möjlighet för barn med olika sociala och etniska bakgrunder. Han undrar också om lärarna uppmuntrar barnen i deras förhoppningar eller försöker rusta dem mot kommande besvikelser.

I en friskola med framgångsrika elever har Göran Nygren studerat ambitionsnivå som kulturmönster. I de tydliga bilderna som växte fram under fältarbetet fann han vissa motsägelser. Flickorna var ordentliga och flitiga medan pojkarna ibland visade en anti-attityd till skolarbetet samtidigt som de hade klart för sig vad studierna gick ut på. De framhöll allmänbildning och ”smartness”, men ännu tydligare sin intuition att se sammanhang, dra slutsatser, bilda teorier och reflektera

självständigt. Deras uppfattning om flickornas studievänor var att de ”bankade in kunskap”. Pojkarnas framtidsbilder var klart inriktade på toppjobb och rikedom. Flickorna var mindre säkra; några valde mellan akademisk utbildning och ett yrke inom släkttraditionen. De flesta placerade sina framtidsbilder i ett brett fält av statusyrken. Nygren finner en tydlig individualism hos eleverna och samtidigt en viktig referensram i den egna samhällsklassens traditioner. Kollektiva beteendemönster stärkte ambitionerna med sikte på framtida karriär. ”När det gällde hoppfullheten tycks de leva i en annan värld jämfört med de elever som René León Rosales mötte” är den etnologiska kommentaren till resurser och inställning.

Del 4 har rubriken Det pedagogiska arbetet – visioner och vardag. I det första kapitlet berättar etnologen Björg Kjær om möten mellan barn, pedagoger, assistenter och föräldrar i danska förskolor, skolor och andra institutioner. Hon menar att dessa är arenor där samhällets drömmar om framtiden konkretiseras i ett slags grundläggande dramaturgi. Pedagogens roll är att vara agent för fiktionen om jämbördighet och gemenskap. Assistenten har ingen pedagogisk utbildning men erfarenhetsbaserad kompetens genom att ständigt vara tillsammans med barnen och dagligen träffa föräldrarna. Pedagogernas kompetens är teoribaserad och de håller distans till övrig personal genom sin överordnade position. De har till uppgift att se till att institutionsvärlden formas i enlighet med samhällets önsketänkande och föreställningar om barnens bästa. I institutionens nutid sås därigenom framtidens frö. I kulturellt perspektiv är det möjligt att undersöka föreställningar om den goda barndomen, om institutionens gemenskap och om relationer mellan institution och familj. Detta etnologiska perspektiv ger utrymme för många tankar om utopier och vardagens ordning. Etnologen låter oss se det pedagogiska uppdraget utifrån – i en berättelse med snabba grepp och dramatisk skärpa.

Lärarstudenter vid Mittuniversitetet har sedan 2002 fått i uppdrag att under sin verksamhetsförlagda utbildning göra iakttagelser, samla synpunkter och observera skillnader och likheter i skolans vardagsliv samt upptäcka sociala och kulturella gränser och andra teman. Lektor Åsa Ljungström, som följt deras arbete, har sammanställt och förmedlat synpunkter, värderingar och resultat ur deras redovisningar. Hon framhåller deras positiva intryck av ”den väl fungerande skolan”, en motbild till de problem som ofta lyfts fram. Ett återkommande tema är observationer av den uppmärksamhet

pojkarna får, medan flickorna ofta tilldelas uppgifter att assistera dem i fråga om ordning och arbetsuppgifter. Kulturanalytisk metod får genomslag i berättelserna med ”en skarp blick för detaljer och en förmåga att urskilja nyanser i det sociala samspelet”. Ett gott betyg för studenternas framställning, men kanske påverkat av etnologens läsart? Observationerna tycks utgöra ett intressant och rikhaltigt material med exempel på mönsterpedagogik, men de innehåller också iakttagelser av generationsskillnader i pedagogisk ideologi och metodik. Åsa Ljungströms huvudintryck är lärarstudenternas tillförsikt inför yrkesvalet och deras engagemang i barnens skolsituation.

Fallstudierna har gett en mängd ingångar till skolans värld och samtidigt visat hur verkligheten kan bli förstådd i skiftande perspektiv. I boken infogas korta avsnitt med övergripande resonemang kring begrepp som förtydligar analysen. Dessa texter är försedda med frågor som associerar till lärares egna erfarenheter och reflektioner. Ibland kan det dock vara svårt att förena kommentarerna med arbetssätt och relationer i skolan. Uppmaningen till lärare ”att då och då lämna sin inlärd yrkesroll” kan tyda på ensidig kommunikation. De flesta finner det självklart att yrkesrollen innefattar nära kontakt med eleverna och deras studier. Lektioner präglas i regel av dialoger och gruppuppgifter kan ha viss likhet med etnologiskt fältarbete. Elevers engagemang visar ofta hur ungdomskultur är påtagligt närvarande i skolarbetet. Kulturanalytiska infallsvinklar kan hjälpa läraren att möta elevernas verklighetsbilder och framställnings-sätt. Om lärarrollen uppfattas som inlärd kan praktiken visa att den är föränderlig och att undervisning är en mångsidig verksamhet.

Att bli kulturnavigatör i den egna vardagsmiljön måste innebära att granska egna hållningssätt och ompröva rådande uppfattningar. Frågan ”Hur gör man?” besvaras i boken med en tydlig översikt som innehåller nya frågor och uppmaning till lagarbete för att vidga undersökningen. Det kunde dock ha påpekats att lärare i kultur- och samhällsorienterande ämnen är vana att ge liknande riktlinjer vid elevernas projektarbeten och därför kan bli en tillgång i kulturnavigeringen. Det är en utmärkt tanke att även elever kan bli kulturnavigatörer inom sin egen skolvardag. Om de bara får ledtrådar är det lätt att anknäta till arbetsformer och redovisningssätt.

I det sista kapitlet presenteras Forum för skolan, ett samarbetsprojekt i Uppsala mellan universitetsforskning och skola, inriktat på kunskapssökande med angelägna frågeställningar. I sammanfattningen betonas

lärandeintresset, som innefattar även andra grupper som arbetar med barn och behöver stöd och fördjupning, *forskningsintresset*, som bidrar med kunskaper om hur skolan påverkas av samhällsförändringar i socialt och kulturellt perspektiv, och *möten* med gemensamma diskussioner som knyter samman intressen.

Det är uppenbart att kulturnavigering har stor betydelse genom metoder och perspektiv som kan locka lärare till egna undersökningar. Som slutord vill jag nämna värdet av en framåtblickande lärarutbildning. Det är dags att ge studenterna valmöjligheter att infoga etnologi i sin lärarkompetens. En sådan utveckling är redan på gång vid universiteten. Lika viktigt är att redan verksamma lärare får tillfälle till vidare studier.

Ingrid Nordström, Lund

Helene Brembeck: *Hem till McDonald's*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2007. 189 s., ill. ISBN 978-91-7331-058-1.

Få fenomen engagerar som McDonald's. De gyllene bågarna är för vissa synonyma med fetmaepidemi, stress, miljöförstöring, kulturimperialism och alla andra moderna avarter. För andra symboliserar de en framgångssaga där franchisesystemet och familjemarknadsföringen framstår som föredöme för alla varande och blivande entreprenörer. Och samtidigt är hamburgerrestaurangen en självklar och ganska oreflekterad del av vardagen för åtminstone en generation svenskar. Detta spänningsfält mellan det samtidigt exceptionella och triviala lyfter Helene Brembeck fram i sin bok om McDonald's.

Författaren tar läsaren med på familjemiddagar och barnkalas på en Göteborgsrestaurang, liksom på löparfestivalen "Happy Mil", ett led i företagets satsning på att framhäva sin hälsoprofil. McDonald's som samtidigt globalt och lokalt är ett av bokens bärande teman. Där anknyter Brembeck till diskussionen om globaliseringsprocesser, där just McDonald's blivit ett ofta använt exempel på hur globala fenomen alltid anpassas till lokala realiteter, och hur detta också är en av företagets framgångsfaktorer. Vi får följa hur det går till när standardiserade kampanjer ges en lokal eller nationell *touche* och hur tyska reklamkampanjer uppfattas som gettoromantiska av den amerikanske medelklassbesökaren. Det görs ständiga lokala omtolkningar av det globala och standardiserade. Svenska McDonald's har känselspröten ute och försöker trots den internationella

ledningens allt hårdare standardiseringspolicy omformulera koncept och kampanjer så att de skall kunna gå hem bland svenska konsumenter.

Genom att försöka komma närmare några av de familjer som besöker McDonald's vill Brembeck komma bort från de ideologiskt präglade utsagorna och närmare praktiken. Så får vi veta att ett besök på McDonald's sällan är planerat, det blir bara av. Det löpandeband-inspirerade produktionsättet med snabb betjäning verkar tvärt emot den gängse föreställningen inte stressande för besökarna. Om något är det lugnande. Till skillnad från att laga mat i hemmet eller gå på en "vanlig" restaurang uppfattas McDonald's som en stressfri oas, där man för ett tag kan slippa både matlagningens press och oron för att familjemedlemmar skall bete sig på ett oacceptabelt sätt. Det är åtminstone så besökarna vill beskriva det. Jag blir inte helt övertygad. Det finns en sympatisk vilja hos Brembeck att låta konsumenternas berättelser få framträda oemotsagda. Men ibland undrar man som läsare om inte berättelsen om det självklara i att gå på McDonald's skapats som en medveten reaktion på den offentliga debatten.

Förutom spänningen mellan det lokala och det globala är det relationen mellan människor, artefakter och teknologier som intresserat Brembeck. Boken är en av de första konsekvent anlagda och genomförda ANT-studierna inom svensk etnologi. ANT (Actor Network Theory) vill upplösa gränserna mellan subjekt och objekt och mellan människa och ting. Istället ses de som delar av nätverk, och för att förstå förändring räcker det inte att studera delar av nätverken (t.ex. människor), hela nätverken måste beskrivas för att förändringsprocesser skall kunna begripas. Brembeck har särskilt intresserat sig för de översättningsprocesser och transformationer som äger rum i mötet mellan teknologier och de människor som interagerar med teknologierna. Hon visar på ett föredömligt sätt att det händer saker i översättningsprocesserna och att detta vrider utvecklingen i en riktning som inte alltid var den avsedda. Inte minst är försvenskningen av det globala en sådan översättningsprocess.

Ändå lägger jag ifrån mig boken med många frågetecken. Viljan att komma bort från den traditionella och uttjatade maktdiskussionen om McDonald's påverkan på människor och miljö verkar ha gjort att viljan att besvara frågor om nätverkens konsekvenser hamnat i bakgrunden. En av ANT:s främsta styrkor är att den möjliggör en ny form av maktanalys, där de medvetna handlingarnas roll återinförs i diskussionen efter att

ha förkastats under en period där diskursanalysen haft tolkningsföreträde. Men här utnyttjas denna potential aldrig. Kanske vill Brembeck överlåta funderingar om konsekvenserna av McDonald's trivialisering och samtidiga försvenskning till läsaren. Själv hade jag dock gärna fått lite mera hjälp av henne i de funderingar som ofrånkomligen tränger sig på. Vilken påverkan har mikronätverken mellan hamburgerrestaurangens besökare, anställda, maskiner och pappförpackningar på andra nätverk som verkar på global nivå? Vilka sociala, politiska och materiella följder får översättningarna och transformationerna? Det är stora frågor, men samtidigt frågor som faktiskt hade kunnat få en intressant belysning just genom att författaren ger oss så detaljerade etnografier av den vardagliga praktiken i det lilla formatet.

Håkan Jönsson, Lund

Lena Johannesson, Ulrika Kjellman, Birgitta Skarin Frykman: *Arbetarrörelse och arbetarkultur. Bild och självbild*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2007. 422 s., ill. ISBN 978-91-7331-098-7.

Med boktryckarkonsten fick det tryckta ordet primatet som informationsmedium. Bilder saknades visserligen inte helt i böckerna, men de bestod under 1500- och 1600-talen merendels av mycket små träsnitt. Med kistebreven, som började tryckas i vårt land vid 1700-talets mitt, ökade bildformaten och bildspridningen för att i teveåldern bli helt ledande i informationskommunikationen. Bildforskning blir därmed allt viktigare också när vi söker få ett grepp om mer abstrakta företeelser i det förflutna, som t.ex. arbetarrörelsen. Men även symbolhandlingar i form av seder och bruk vid livets högtider ger insyn i arbetarkulturen. I den här aktuella boken lyfts både bilder och symbolhandlingar fram och låter oss möta arbetarkulturen ur nya perspektiv.

Ulrika Kjellman har analyserat bilder av de båda arbetarledarna Hjalmar Branting och Per Albin Hansson i veckopressen. Det är ett fruktbart kontrastivt grepp som på en gång visar deras olikheter och fotografikonstens utveckling. De tidiga porträttfotografierna var visserligen tekniskt moderna, men innehållsmässigt var de anknutna till porträttmåleriet. Branting framställs som hövdingen, medan Per Albin avbildas som landsfadern. "Bilden... skapar en annan relation till den avbildade än texten. Den är mer direkt, går snabbare att ta till sig och sprids

därför på ett annat sätt än texten. Det nya bildmediet bidrog med all säkerhet till att bilden av Per Albin som den joviala landsfadern kunde spridas så effektivt."

Lena Johannesson belyser arbetarrörelsens symbolkommunikation genom "den stora gestaltens formel och den knutna nävens gestik". Här är perspektivet internationellt och materialet främst affischer. Artikeln publicerades 1980 och hade säkert kunnat följas upp. I uppsatsen "Funkis utan hus" behandlar Johannesson arbetarrörelsens publicistiska formspråk bl.a. utifrån fackföreningspublikationerna. Här rör hon sig med suverän säkerhet och kan luta sig mot omfattande tidigare arbeten. Också i bokens sista uppsats "Yrkesserien – en folkhemsparadox" behandlar hon ett område där hon tidigare gjort betydelsefulla insatser.

Fackföreningsfanorna är en annan form för kommunikation av arbetarrörelsens budskap inför offentligheten. Allmänheten mötte dem vid de årliga demonstrationerna, men också i arbetarnas begravningståg. Även om fanorna var det mest karakteristiska för arbetarbegravningarna alltifrån slutet av 1800-talet är de bara en del av vad Birgitta Skarin Frykman i sin studie kallar "Arbetarbegravningarnas sociala språk".

Redan i publikationen om döden, i samband med Stadshistoriska museets utställning i Göteborg 1994, tog Skarin Frykman upp ämnet, men nu behandlar hon det i ett helhetsperspektiv på 136 sidor. Det har inte skett sedan Louise Hagberg gav ut sin bok *När döden gästar* (1937). Men medan detta verk främst behandlar förhållandena på landsbygden, liksom min frågelista "Begravning" (1949), sätter hon förhållandena i städerna, enkannerligen i Göteborg, i fokus. Medan jag själv i min begravningsforskning främst lagt tyngdpunkten vid tid och rum lyfter Skarin Frykman fram den sociala dimensionen. Hon tecknar en helhetsbild av arbetarbegravningarna i Göteborg och visar den roll de hade inte minst för att lyfta fram och förstärka arbetarklassens statusmedvetande. Det var ett tillfälle att stiga ut i det offentliga rummet på liknande sätt som de borgerliga skikten gjort sedan långt tillbaka. Hon förstärker belysningen genom en jämförelse med förhållandena i England, där man kunde leva under stora försaker – inte minst på grund av höga försäkringspremier – enbart för att få en "hederlig" begravning. Desto märkligare är det att begravningsseden i våra dagar så snabbt mist sin statusfunktion samtidigt som individualismen kommer allt starkare till uttryck i begravningens uttrycksformer och symbolspråk.

Inte minst den senaste tidens religionssociologiska

undersökningar i Lund, som Skarin Frykman inte refererar till, kanske därför att hennes arbete avslutades redan innan dessa publicerades, visar detta. Medan de religionssociologiska arbetena merendels är baserade på hårddata har Skarin Frykman lagt ner stor möda på att locka fram individuella röster, t.ex. genom uppteckningar. I sin oredigerade form gör de framställningen levande och blottlägger ”folktankarna” för att bruka ett gammalt ord.

Nils-Arvid Bringéus, Lund

Allan T. Nilson: *Sjöfart på vattenleder – studier kring Vänern och Göta kanal*. Vänermuseum, Lidköping 2007. 120 s., ill. ISBN 978-91-88048-18-9.

Vänern och Göta kanals västgötadel är huvudämnet för boken som gavs ut sommaren 2007 då Göta kanal fyllde 175 år. Boken innehåller tolv stycken antikvariska kapitel som rör sjöfarten i Vänern med omgivande vattenleder. Skriften skall knyta samman äldre och sentida skrifter för att förstå och förbättra kunskapen om den inre sjöfarten i detta stora geografiska område. I sjöfartsområdet Vänern ingår bl.a. Göta älv, Trollhätte kanal, Göta kanal, Dalslands kanal och andra vattenleder som man når från Vänern. Värt att uppmärksamma är att många skutor från södra Bohuslän gick på Vänersjöfart, och deras sjömän var inte obekanta med de stora världshaven. Vänern är fortfarande hemnavatten för två stora rederier med utrikessjöfart, Ahlmark lines och Thunbolaget, med hemmahamn i Karlstad respektive Lidköping.

Boken behandlar flera sjöfartsämnen och hänvisar till både äldre och nyare standardverk om Vänersjöfart. Bland de senare som förf. uppmärksammar är boken *Kring Vänern*, som Vänermuseum gav ut år 2001. Den är en vägvisare till kultur och natur för hela Vänerområdet. I såväl texten som litteraturförteckningen i *Sjöfart på vattenleder* nämner förf. ett flertal artiklar och böcker om sjöfarten och närstående verksamheter. De handlar inte bara om båtar, sjöfart och handel utan även om upplevelser samt om natur och miljö. Som läsare lockas man att fördjupa sig i ämnet. Genom sitt allsidiga innehåll, som presenteras på relativt få sidor, bör boken kunna väcka olika sorters intressen rörande Väners sjöfartshistoria.

Bland viktiga forskningsarbeten nämns Reinhold Castenssons omfattande Göta kanalprojekt ”EU-Terra-

projektet Canaexhistorique: Voices d’Eau Vivantes” vid Linköpings universitet. Forskningen inleddes 1983 med ”Göta kanal – en linje genom historien”. Projektet ledde till etableringen av internationella nätverk mellan kanaladministratörer, forskare och den kanalintresserade allmänheten. Nilson önskar att projektets publikationer blir mer uppmärksammade och vetenskapligt granskade. Ett resultat av detta projekt ledde till att den internationella kanalkonferensen, World Canals Conference, på temat kanalernas betydelse i det moderna samhället 2005 förlades till Sverige. Samma år anordnade Riksantikvarieämbetet ”Sjöfartens miljöer”, som omfattade hela landet.

Forskningen och kongresserna om Göta kanal gör en påmind om att det finns en motsättning mellan kanalens kulturhistoriska värde och dess eventuella framtida betydelse för näringslivet om den byggs om för moderna fraktfartyg. Göta kanal är förvånansvärt välbevarad som teknikhistoriskt minnesmärke och de kulturminnesvårdande instanserna anser att den bör bli byggnadsminnesförklarad och att den även bör placeras på Unescos världsarvslista. Men detta är oförenligt med de intressen som vill att kanalen skall utnyttjas för godstransport. Det skulle kräva en omfattande ombyggnad och modernisering. De ekonomiska intressenterna framhåller att transporter på kanalen skulle gynna den ekonomiska utvecklingen, minska belastningen på landsvägarna och vara miljövänligare, men det sistnämnda argumentet kan nog ifrågasättas ur ett mer renodlat miljöperspektiv. En ombyggnad skulle också inverka negativt på turismen och nöjestrifiken.

Ett kapitel handlar om 1800-talets godstransporter och hamnbyggen i Vänern med stor betydelse för spannmålshandelns utveckling. Andra viktiga transporter gällde järn, bräder, ved, jordbruksprodukter, kalk, kol och produkter från industrierna runt Vänern. Många av frakterna passerade Göteborg och därifrån infördes salt och sill till Vänerområdet. Det är intressant att det till Vänerstädernas hamnar och marknadstorg anlände varor och handelsfolk från ett stort geografiskt område, som utnyttjade de inre vattenvägarnas transportmöjligheter.

I boken finns många berättelser om människor och deras livsöden. De bygger på ett omfattande intervju-material som Nilson och andra museitjänstemän utfört med de olika yrkesmän som förekommit i anslutning till sjöfarten och deras familjer. Bland folkminnesinsamlarna märks radiomannen Lars Madsén, som växte upp i Karlstad.

Sjömannens hustru och barn skötte ofta ett litet jord-

bruk, som ibland kompletterades med något hantverk. Nilson har också med hjälp av utprop i Föreningen Göta Kanals vänners medlemstidning och i dagstidningar kunnat samla in fotografier och brev om Väner- och kanalernas sjöfart.

Nilson redovisar några särskilt intressanta källor. En sådan är matrikeln över alla medlemmar i Kanalflottans redarförening åren 1913–1987, som minner om alla fartyg och skeppare. Uppgifterna om fartygens namn är en spännande läsning med tanke på fantasirikedomen, och som en spegel av tidsandan.

Ett annat speciellt källmaterial är sjökaptens Gösta Pepas ”kursbok” som innehåller en seglingsbeskrivning av Göta kanalbåtarnas route och som användes för skärgårdsnavigering i mörker och nedsatt sikt. Den visar hur navigering gick till före sjökortens och fyrarnas tidevarv.

Det är lätt att romantisera sjömanslivet och att betrakta inlandssjöfarten som idyllisk, men det var ofta arbetskrävande, farligt och dåligt betalt. Sjömännen var stolta, för arbetet ställde krav på initiativförmåga, beslutsamhet och tävlingslusta. Olyckor inträffade vid kanalfart och de stora sjöarna var farliga vid dåligt väder. Det är viktigt att påminna sig att sjömansyrket var hierarkiskt organiserat och det gällde för den underställda att lyda order.

Boken fungerar bra som en lättillgänglig introduktion för den som vill fördjupa sig i Väner- och kanalernas kulturhistoria. Ett allsidigt urval av illustrationer kompletterar texten.

Göran Sjögård, Lund

Staffan Fridell & Ingvar Svanberg: *Däggdjur i svensk folklig tradition*. Dialogos förlag, Stockholm 2007. 161 s., ill. ISBN 978-91-7504-180-3.

Den teoretiska utgångspunkten för denna bok kan placeras inom forskningsområdet *etnobiologi*, dvs. studiet av relationen mellan människan och andra arter av både djur och växter. Publikationen har annars en tydlig kombination av kulturhistoria, etnologi och språkvetenskap. Den behandlar de vilda däggdjurens ställning i Sverige sedd ur ett folkligt perspektiv och tyngdpunkten är lagd på hur allmogen betecknat djuren i olika hushållsekonomiska sammanhang, dvs. benämningar som kan ha sin förutsättning i djurens roll som exempelvis jaktbyten eller skadedjur. Källmaterialet är huvudsakligen hämtat

i uppteckningar vid folkminnesarkiven i Sverige. Endast däggdjur som idag förekommer naturligt på svensk mark är behandlade, med undantag för något enstaka fall, som den i Finland förekommande flygekorren.

Artiklarna är av olika längd. Omtalade djur som t.ex. björn och varg har mustiga och innehållsrika texter, medan artiklarna om mindre kända arter, som fjällräv och hasselmus, är kortfattade. Förklaringen är sannolikt avsaknad av källmaterial samt det faktum att människorna inte alltid gjorde skillnad på liknande arter inom samma släkten av däggdjur. Kunskapen om djuren var inte så omfattande att man gjorde skillnad på t.ex. dvärgnäbbmus och mindre näbbmus, de uppfattades som samma djur. Som roliga exempel i boken kan nämnas att näbbmöss kallades för ”musskäre” i norra Sverige, medan ordet ”angelmus” haft en utbredning i södra delarna av landet.

Även om boken har en tvärvetenskaplig inriktning är utvikinerna i artiklarna relativt få. Det har lagts vikt vid klarhet och därför har förf. undvikit att dra alltför stora växlar av vissa djurbenämningars betydelser. Ofta vinner boken på detta, men några gånger blir förf. väl försiktiga. I några fall är härledningarna så stramt hållna att jag som läsare tycker att det fattas något; detta är förvisso spännande, men jag undrar om detta varit Fridells och Svanbergs mening. Ett återkommande tema i boken är att flera förklaringar fokuserar på de intressanta *noaorden* – dvs. vid de ersättningsord som användes av allmogen om laddade djurbenämningar. Ett förekommande ersättningsord för varg och ulv var t.ex. ”gullfot”. Det hade varit intressant om förf. något mer diskuterat och gärna spekulerat kring betydelser av de äldre orden, ofta sammanfallande med de laddade *tabuorden*, som t.ex. björn och ulv. I artikeln om varg hittar jag ingen not om att ordet ”ulv” eventuellt har släktskap med orden ”yl” och ”yla” och som därmed kan ges en tydlig ljudhärmande koppling.

Boken innehåller flera tilltalande äldre illustrationer av bl.a. Magnus Körner. Den är fullspäckad med talesätt och folkliga föreställningar från hela Sverige och har potential att nå en bred läsekrets. I slutet av boken presenteras ett antal utbredningskartor över dialektala däggdjursnamn. Boken kan följaktligen användas som ett uppslagsverk om däggdjur i svensk folklig tradition.

Sammanfattningsvis, *Däggdjur i svensk folklig tradition* är en trevlig bok om ett tilltalande ämne.

Patrik Sandgren, Lund

The Ritual Year and Ritual Diversity. Proceeding of the Second International Conference of the SIEF Working Group on The Ritual Year. Gothenburg 7–11.6.2006. Utgivare Institutet för språk och folkminnen, SOFI, Göteborg 2007. Lina Midholm m.fl. (red.). 377 s., ill. ISBN 978-91-7229-039-6.

Publikationen *The Ritual Year and Ritual Diversity* är en sammanställning av föredrag från en konferens med samma titel, *The ritual year*, som SIEF:s arbetsgrupp höll sommaren 2006 i Göteborg. En motsvarande konferens hölls på Malta 2005 och i Tjeckien 2007. Redaktörer för boken är Lina Midholm och Annika Nordström. Boken består av 41 föredrag från denna konferens. Som en dokumentation av en konferens fyller den sin funktion på många sätt; deltagare i konferensen har möjlighet att fördjupa sig i ett givet ämne genom att åter ta del av texten och referenserna. Deltagarna har också möjlighet att se vad de föredragshållare vars papers de inte hann eller hade möjlighet att ta del av hade att framföra. Också framtida forskare som är intresserade av rituella studier har glädje av boken som behandlar riter ur många, varierande synvinklar såväl geografiskt, tidsmässigt som ämnesmässigt. Att riter är ett centralt forskningsstema för etnologer och folklorister runt om i Europa är uppenbart och detta i sig är glädjande.

Som konferensdokumentation fungerar således utgåvan alldeles utmärkt, men som en publikation som vänder sig till en bredare publik fungerar den inte lika bra. Det beror på det rapsodiska intryck som boken, trots sitt omfång, ger. Artiklarna är, av förståeliga skäl, korta och mycket varierande till sin karaktär och till sitt innehåll. Som publikation om riter och ritualistik skulle den ha varit betjänt av en sällning av föredragen, där ett urval kunde ha presenterats utförligare. Redaktörerna kunde följaktligen ha varit mera kritiska till konferensmaterialet och gjort ett urval av föredragen. Vissa av inläggen i boken är, skam att säga, ganska intetsägande just på grund av att de är så korta. Många artiklar saknar en problematisering av fenomenet som studeras och håller sig på en beskrivande nivå. Material som ligger till grund för studien får läsaren i de flesta fall inte ta del av. Inte heller problematiseras forskarens relation till det som studerats. Det här blir väldigt tydligt i en artikel om kulturella perspektiv på alkohol – om hur alkohol används i samband med årets fester. Här presenteras alkoholens användning i svenska festseder,

ett i princip intressant tema, mycket ytligt utan någon som helst anknytning till något källmaterial. Syftet med artikeln är inte att få kunskap om alkoholens betydelse i rituella sammanhang, utan snarast att påpeka det moraliskt tvivelaktiga i att alkohol serveras i samband med fester. En mera omfattande presentation skulle ha gett en större förståelse för temat, något som här inte var möjligt.

Däremot har jag svårare att omfatta vissa företeelser i texterna. För det första gör en del forskare inte skillnad på föreställningar om ett fenomen och själva fenomenet. Det finns t.ex. artiklar som anger att midsommar är en tid då häxor och andra varelser är i farten. Detta gör att läsaren, kanske felaktigt, får den uppfattningen att forskaren är anhängare av tron på, i detta fall, häxor. Detta är ju i sig helt möjligt, men i så fall borde författaren ha reflekterat över sin egen position i relation till det som undersöks. Under SIEF-konferensen i Derry sommaren 2008 upplevde jag samma företeelse, att forskare inte alltid såg skillnad på föreställningarna som de studerade och sitt eget engagemang i rörelsen. Det här kan ses som att forskaren försöker övertyga sin läsare om det positiva i fenomenet som undersöks, snarare än att problematisera sin position i relation till det.

Den andra företeelsen som jag har svårt att omfatta är när forskare uttrycker emotionellt färgade åsikter om folklorens förfall. Detta framkommer i studier om rituella sammanhang som fått kommersiella uttryck, om riter som är kopplade till ett marknadsvärde och går att sälja. Ett annat exempel är en studie av en midsommarfestival som författaren ser som ett uttryck för amatörmässighet och menar att ritualen har misstolkats och förvrängts av det som här kallas för pseudofolklorister. Andra exempel är när ritualer som förändrats ses som ett uttryck av folklorism. Förändring är alltså av ondo och det är folkloristens uppgift att se till att ritualerna hålls intakta och äkta. Ord som osanning och oäkta förekommer i många artiklar och det betyder att det borde finnas en sann och äkta tradition som förfallit i devolutionistisk anda. Ett av konferensens teman var just ritualer i en föränderlig värld, men många forskare tycks anse att riter och ritualer inte ska förändras. I samband med denna kritik vill jag reflektera över folkloristens relation till det som undersöks. Då jag själv studerade för grundexamen i folkloristik i början på 1980-talet talade vi mycket om folklorism och vi förfärad oss över traditioner som återanvändes i nya sammanhang. I dagens läge lär vi våra studenter i ett tidigt skede att en folklorist inte bör agera traditionspolis utan studera traditionerna

som de är trots att eller just för att de förändras, där själva förändringen kan stå i fokus. I dagens läge känns denna forskningstradition som en gångbar väg.

Den tredje företeelsen som stör mig är en ironisk inställning till de människor som utför de riter som studeras. Här ställer sig forskaren över människorna som tydligen inte har bättre förstånd än att utföra eller delta i riter som inte skulle vara de rätta. Dessa kritiska kommentarer kan förstås diskuteras utgående från tankar om vad som ska publiceras, om hur mycket redaktörerna ska lägga sig i artikelförfattarnas intentioner, om olika forskningstraditioner i olika länder och olika tider och om vad som kännetecknar god forskning. På denna fråga finns inget entydigt svar. För en forskare kan det vara intressant att få veta något om en specifik rit, medan för en annan är ett teoretiskt resonemang givande.

Alla artiklar i utgåvan är på intet sätt svaga utan här hittas många guldkorn. Läsaren får ta del av hur och varför jämna födelsedagar annonseras i dagstidningar med inbjudan till fest respektive med information om att festföremålet inte önskar fira sin bemarkelsedag, om hur doppresenter materialiserar känslor, om hur nyhedomen påverkar riter idag och hur bröllopstraditioner förändras. Ane Ohrvik visar i sin artikel hur nya traditioner skapas och gör det med fokus på processen. Britt-Marie Näsström skriver om synkretismen kring Lucia och hur hon gjorts till ett helgon för en dag, en feministisk ikon. Dessa bidrag, som nästan alla är nordiska, är lättare för mig att ta till mig eftersom de är skrivna i en vetenskaplig tradition som jag är van vid, men jag har också lärt mig mycket om riter som jag aldrig hört talas om, och sett många likheter, t.ex. midsommarfirandet runt om i Europa. På så sätt bringar utgåvan ny kunskap om riter och rituella processer.

Publikationen är uppbyggd kring centrala teman. Dessa är ritualer kring midsommaren, teorier om ritualer, det rituella livet, vems ritualer, ritualer i en religiös kontext, ritualer i en föränderlig värld, och värdar och platser för konferensens tema. Inom det sista temaområdet presenterade Malta, Sverige och Tjeckien, dvs. de som hittills arrangerat konferensen, sina synpunkter på ämnet. Slutkommentarer är skrivna av Terry Gunnell, Emily Lyle, George Mifsud-Chircop och Irina Sedakova. Det som framkommer i dessa är att konferensen i Göteborg var välarrangerad och att SIEF:s arbetsgrupp har lyckats med att på kort tid sammansvetsa en grupp forskare från hela Europa kring temat. Riter och rituella studier är en central del av folkloristiken, etnologin och religionsvetenskapen och kommer förhoppningsvis så

att förbli. Mångfalden i sättet att se på riter och ritualer hoppas jag kvarstår. Redaktörerna har gjort ett gott arbete i att sammanställa denna digra bok.

Lena Marander-Eklund, Åbo

Ingalill Pegelow: *Helgon och helgonlegender i ord och bild*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2008. 348 s., ill. ISBN 91-7203-776-8.

Under medeltiden hade varje kyrka sitt skyddshelgon och inne i kyrkorna mötte menigheten helgonen avbildade på kalkmålningar och i form av skulpturer. De senare framställer vanligen helgonen som individuella personer med sina respektive attribut. På vägg- och valvmålningarna framträder de ofta i sin legendära kontext, ibland i hela bildsviter. De främsta exemplen fanns i Södra Råda kyrka från 1494, och branden 2001 medförde en oersättlig förlust (jfr s. 97). Andra exempel på narrativa framställningar lämnar Johannes döparens historia i Dannemora kyrka, Lucias legend broderad på en mässhake från 1507 i Torskinge kyrka, Småland, och Erasmus legend i Sänga kyrka, Uppland. Ytterligare exempel är Kristinas av Bolsena legend i Århus domkyrka i Danmark och Kristofferlegenden i Hattula kyrka i Finland.

Tack vare att vi undgått krigens förödelse är det medeltida svenska materialet förhållandevis väl bevarat. Det har sedan länge dokumenterats i ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet) inom Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Fil.dr Ingalill Pegelow har nu på basis av realregistret utgivit ett grundverk om helgonen, men även skildrat de legender som är knutna till dem, tidigt dokumenterade främst i *Legenda aurea*.

Pegelow låter helgonen framträda i alfabetisk ordning, vilket gör att boken samtidigt fungerar som ett lexikon. I varje artikel redogörs för helgonets firingsdag, liksom för dess liv i korta drag, främst sådant det återspeglas i legenderna. Därefter lämnas uppgifter om i vilka stift helgonet högtidlighållits samt hur det avbildats och vilka attribut som är knutna till detsamma. Medan Pegelow 1988 ägnade en hel monografi över S:t Martin, har hon här måst ge en begränsad beskrivning av varje helgon omfattande ett par sidor. Bildmaterialet spelar en central roll och är frikostigt återgivet i färg efter Pegelows och Lennart Karlssons fotosamlingar. Illustrationer av legenderna har ofta hämtats från utgåvor av Jacobus de Voragine *Legenda aurea* och *Heiligenleben*

liksom ur *Einblattdruck des fünfzehnten Jahrhunderts*. Träsnitten i sådana verk utmärker sig för sin tydlighet och lämpar sig väl i detta sammanhang.

I Pegelows bok redovisas 120 helgon med attribut och legender som är knutna till dem. Det är en brokig skara av män och kvinnor, somliga vördade i hela kristenheten, andra blott nationalhelgon, stiftshelgon eller lokalhelgon. Vad som kvalificerat dem till helgonvärdigheten växlar. Kanoniseringen infördes först på 1000-talet, men även senare okanoniserade personer har medtagits, som Nikolaus av Linköping, endast avbildad på sitt sigill och sin gravsten i Linköpings domkyrka. Flera helgon är liksom denne svenskfödda, men deras kult har varit mycket begränsad om man undantar den heliga Birgitta och Erik den helige. Den helige Wolfgang har fått komma med trots att han inte firas i Sverige.

Pegelows helgonkatalog är begränsad till svenska belägg, hämtade ur det ikonografiska registret. Bland helgonlegenderna upptar förf. dock även några bilder från grannländerna. Det gäller t.ex. biskop Hemming, som avbildas i Lojo och Urjala i Finland, liksom Kristoferslegenden i Hattula kyrka. Illustrationer av helgonlegender har även hämtats från Danmark. I Norge spelade Sunniva en viktig roll också i folktraditionen, vilket folkloristen Brynjulf Alver visat i flera sammanhang.

Käll- och litteraturförteckningen visar att förf. är konsthistoriker och man saknar ibland arbeten med kulturhistorisk och etnologisk inriktning. Inte minst kalenderforskningen, som i hög grad berör helgonen, har sålunda varit ett omhuldat ämne bland etnologer och folklorister. Senast Bengt af Klintbergs uppslagsverk *Nammen i almanackan* (2001), som lämnar värdefulla kompletterande uppgifter. Här får man t.ex. veta att Gertrudsdagen på Gotland av hävd varit en märkesdag, vilket förklaras med tyska kontakter.

I själva verket har kulten av S:ta Gertrud såväl i Tyskland som i Skandinavien i detalj kartlagts av den tyske etnologen Matthias Zender i hans verk *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde* (1973). Zender har t.o.m. publicerat en särskild karta över Gertruds attribut på de svenska beläggen. Inte minst visar Zenders arbete hur regionalt koncentrerad helgonkulten kunde vara. Det gäller t.ex. Remigius runt Reims. I Sverige är endast tre uppgifter om detta helgon kända (s. 232). Ifråga om Servatius har inflytandet främst satt spår i pilgrimsmärken (s. 230).

Medeltiden var helgonens tid, men deras bilder fortfor i många fall att spela en betydande roll i brukskonsten

även efter reformationen. Jesu moder Maria, liksom nödhjälparna, avbildades sålunda långt fram på de skånska dräktsmyckena (S. Svensson, *Folkligt dräktsilver ur Kulturens samlingar* 1978: 88). S:t Görans kamp mot draken finner man ofta avbildad på sättugnsplattor gjutna i Småland, liksom på sydsvenska bonadsmålningar. Andra helgonbilder fick en omfattande spridning genom kistebreven. Sådana efterverkningar av det medeltida helgonkulturarvet hade varit väl värda att lyfta fram, men faller utanför Pegelows kyrkliga ram. Hennes bok har sin givna plats i varje offentligt bibliotek och hos alla med intresse för medeltida ikonografi.

Nils-Arvid Bringéus, Lund

Ann-Catrin Edlund: *Ett rum för dagen. En studie av två kvinnors dagboksskrivande i norrländsk jordbruksmiljö*. Kulturens Frontlinjer. Kulturgräns, Nr 53, Umeå 2007. 281 s., ill. ISBN 978-91-88466-65-5.

Det här är en intressant bok, välskriven och ett klassiskt exempel på ett gediget akademiskt bygge. Den är väl sammanhållen och underbyggd, stramt hållen med en avslutande riktning till ett större mer allmänt perspektiv och cirklar allt tätare runt sina frågeställningar. Boken är skriven som en del i forskningsprogrammet *Kulturgräns norr: Förändringsprocesser i tid och rum*. I det sammanhanget fyller den väl sin funktion.

Edlund är språkvetare, verksam som universitetslärare vid Nordiska språk vid Umeå universitet, men i detta material, som gäller två dagboksskrivande kvinnor i Övre Norrland, arbetar hon tvärvetenskapligt. Som en särskild samtalspartner har hon haft bildkonstnären Maria Sundström. De båda har rest i de numera avlidna kvinnornas fotspår såväl geografiskt som med hjälp av samtal med varandra och människor i bygder. Som en detektiv har Edlund letat sig fram i dagbokstexterna för att ta reda på varför kvinnorna skriver dagbok, hur de går till väga, vad de skriver ner, när och var de skriver.

Materialet består framförallt av bevarade handskrivna dagböcker, författade av Julia Englund åren 1932–1948 och av Linnéa Johansson åren 1934–1941. Julia levde sitt liv i trakterna runt Luleå i Norrbottens kustland, Linnéa kom från Västerbottens inland. Om Julia vet Edlund inte mycket mer än vad som står i hennes dagböcker och vad hon via arkivforskning kunnat finna om de stridigheter som förekom i den baptistförsamling som Julia tillhörde. Med den äldre Linnéa har hon däremot i

nutid kunnat samtala vid flera tillfällen. Edlund har gjort urval i de båda kvinnornas dagböcker. Också kvinnorna sovrar i sitt dagliga material när de skriver ner enbart vissa ögonblick av dagens händelser. De skapar, som Edlund uttrycker det, ”ett rum för dagen”.

Få språkvetare har utforskat dagböcker som historiska källor. Ämnet har snarare intresserat historiker och etnologer. Den forskning som har förekommit har gällt dagboksskrivande bönder under 1800-talet. Om icke-borgerliga kvinnors dagboksskrivande vet vi mycket lite, särskilt vad gäller kvinnor i Norrlands landsbygd. I männens dagböcker – eller snarare dagsanteckningar - noterades väder och vind, om tider för sådd, inköp av djur och när de betäcks, om kvinnors arbete skrevs nästan ingenting. Anteckningarna skrevs vanligen i Vetenskapsakademiens almanacka, ”den vanliga almanackan”, som fanns i så många hem också vid tiden när de här aktuella dagböckerna skrevs. Det lilla skrivutrymme i almanackan som gavs för en dag inbjöd till att formulera sig både dagligen och kortfattat, även om många utnyttjade varje litet utrymme på sidorna. Dessa dagböcker hade en nyttoinriktning, men det gav möjligheter att utveckla skrivandet, de gav en känsla för en linjär tidsuppfattning, ställde krav på strukturering och skapade också en distans till det egna tänkandet.

Det skiljer 35 år mellan de båda kvinnorna, men trots detta bär de drag av varandra. De är kvinnor, lever under enkla förhållanden, de är båda vid tiden för undersökningen ogifta och självförsörjande. De har båda fått en grundläggande skolutbildning. Att Linnéa kunde läsa vet vi, att Julia kunde det kan man förmoda eftersom hon liksom de flesta aktiva medlemmar via väckelserörelserna kunde utveckla sin läsförmåga. Bådas arbetsliv försatte dem i nära kontakt inte bara med jordbruksmiljön utan också med det borgerliga vardagslivet, och deras arbetsförhållanden innebar dessutom en geografisk rörlighet. Samtidigt skaffade de sig mycket olika erfarenheter, men Edlund gör en poäng av att olikheterna visar på den mångfald som finns och konstaterar att ”/k/vinnor har inte och har aldrig haft samma livsvillkor som grupp” (s. 41). Här har vi två kvinnor som utgör ett undantag från det vanliga talet om att det är männens rörlighet som ger innebörd åt manlighet.

Edlunds definition av vad som kan kallas att skriva dagbok tar fasta på ett krav på regelbundenhet och på att skribenten och mottagaren vanligen bör vara en och samma person. Syftet med undersökningen är att undersöka varför två kvinnor från Övre Norrland och under 1930-talet, med liten skrivvana skriver dagbok.

Vilka drivkrafter finns det för deras skrivande? Varför tar de sig tid att ta fram sin anteckningsbok och penna, för att sätta på pränt och på så vis bevara ögonblicken med skriften som redskap? Vilken funktion hade skrivandet? Utifrån detta syfte undersöker Edlund de valda dagbokstexterna, framförallt vad de skriver ner, i vilken utsträckning skribenten själv kan sägas vara aktör och i vilken utsträckning känslor, reaktioner och reflektioner får komma till uttryck. Edlund skriver in sig i forskningstraditionen ”New Literacy”. ”New Literacy” fogar kommunikationsetnografiska metoder till det tidigare sättet att forska. Hur människor använder sig av skrift lyfts därmed in i det sociala sammanhang där det brukas. Skrivandet betraktar hon som en handling som därför bär en social innebörd. Det ingår i en särskild social praktik, men skriver Edlund, ”/d/en sociala praktik som det gäller här är inte samspelet med andra människor utan ses ingå i en social praktik utifrån antagandet att skrivhandlingen är en del av en identitetsskapande process där skribenten för en dialog med sig själv, med skriften som teknik och pennan och pappret som verktyg” (s. 48 f.).

Bokens fokus ligger på om och hur detta att skriva dagbok kan ha påverkat de två skribenternas identitetsutveckling. Edlund ser människor som aktiva medskapare i utvecklandet av sina jag och hon är inspirerad av filosofen Seyla Benhabib och historikern Joan Scott. Båda betonar människans egen medverkan i de processer som påverkar skapandet av identitet, men betonar samtidigt att människors handlingsutrymme alltid är begränsat på ett eller annat sätt av kontextuella koder. I samma stund som Edlund betraktar dagboksskrivande som en skriftpraktik som bär sociala betydelser tilldelar hon Julia och Linnéa kraft att med sina texter gestalta och omskapa delar i den egna självbilden. De väljer medvetet eller omedvetet vilka erfarenheter och upplevelser de vill skriva om och hur de ska formulera dessa, men aldrig helt fritt. Här finns konventioner, inte bara för vad man skriver i sin dagbok utan också hur. När Edlund väljer att lägga ett rumsligt perspektiv på såväl dagboksskribenternas livssituation som dagboken som ett skrivet rum får hon en möjlighet att undersöka vilka funktioner skrivhandlingarna fyller i skilda geografiska och sociala rum och om kvinnornas handlingsutrymme förändras mellan privat och offentligt rum.

Från Julia Englunds totalt 679 dagbokssidor har Edlund valt ut 1/3 som representerar fyra olika perioder i hennes liv under de aktuella åren, där det skett förändringar såväl i det privata rummet som i det offentliga. Här saknas dock tre års skrivande, åren 1940–1943.

Julia lever och arbetar tillsammans med sin äldre bror. Under sommaren och tidig höst bor de i två olika fiskebodar när de fiskar strömming respektive löja. Under resten av året bor de i en by utanför Luleå. Julia väver trasmattor som hon säljer främst på beställning till borgerliga familjer i Luleå. Hon är djupt religiös och deltar aktivt i bönenmöten och praktiskt församlingsarbete. Med utgångspunkt från Julias arbetsliv har Edlund sorterat upp texterna i tre rum: företagandets, trons och hushållets rum. Julia började skriva dagbok när hon var i 50-årsåldern.

Linnéa Johansson är född i en by på gränsen mellan Ångermanland och Västerbotten. Sitt skrivande startar hon med att skriva av texter, särskilt visor. Dagbok skrev hon från det hon var 17 år och fortsatte så länge hon hade synen i behåll. Från de dagbokstexter hon skrev under de här aktuella åren har Edlund valt ut 1/3 av de totalt 500 sidorna. Modern dör när Linnéa är 16 år och hon tvingas då ge sig ut i arbetslivet. Under de här undersökta åren arbetar hon främst som piga. Till Linnéas texter har Edlund kunnat ställa en särskild fråga: den om skrivandet kan sägas fylla olika funktioner i olika sociala miljöer.

Rörlighet och förändring präglade både Julias och Linnéas vardagliga liv på många områden, geografiskt, yrkesmässigt och socialt. Några stora händelser går att läsa om i texterna. De blir till brytpunkter i Julias respektive Linnéas liv och deras skrivande. Det är i trons rum som Julias skrivsätt förändras, det är här som de religiösa handlingarna sker. Till kapellet i byn eller till bönenmötena i hemmen går hon så gott som varje dag den första perioden. I den andra förekommer stridigheter och då går hon sällan. Däremot skaffade hon sig en radio. På den lyssnar flera församlingsmedlemmar tillsammans. Tolv år senare går hon åter flitigt på möten. När brodern dör ökar nedskrivandet av böner och tacksägelse. De senare kallar Edlund ”skriftlig trosutövning”. Det är i det här rummet hon visar sina känslor. Hon gläds över nya medlemmar och sörjer förlorade. När schismen i församlingen inträffar kritiserar hon den och kan uttala sig negativt om mötesdeltagare, t.o.m. om pastorns beteende. Efter broderns död ökar lovprisningarna till Herren markant och hon intresserar sig nu inte bara för andras välgång utan även för sin egen.

När det gäller Linnéa är det arbetet i den borgerliga miljön, hos änkemannen och försäkringsmannen i Umeå, som det stora brottet inträder. När hon först arbetar hos sin äldre syster, folkskollärarinna men gift med en gårdsägare, är det mannens arbete som noteras.

Han och gården är huvudpersoner. Det är hans resor som noteras, men när hon själv syns är det i samband med geografiska förflyttningar. Hon säljer majblommor och *Såningsmannen*. Hon besöker släktingar, ser på majbrasa och går på bio. När hon några år senare arbetar i borgerlig miljö för första gången är detta påtagligt en annan, främmande, miljö. Här arbetar hon enbart inomhus och hon beskriver sina arbetsuppgifter som skiljer sig från dem hon tidigare haft, framförallt handlar det om ett ensamarbete till skillnad från jordbrukets gemensamma. Nu är det Linnéa som står i centrum, hennes arbete och hennes känslor. Arbetet är tungt och slitsamt och hon uttrycker starka känslor av ensamhet och övergivenhet. Men här möter hon en annan värld och gör en reflektion i sin dagbok över skillnaden mellan arbetsgivarens sociala förhållanden och sina egna. När hon återvänder till jordbruksmiljö fortsätter hon att dokumentera sitt individuellt utförda arbete i lika hög grad som det kollektiva arbetet och fortsätter att skriva om sina känslor och värderingar.

Båda signerar sina dagliga texter, Julia ofta efter ett ”tack och lof” och sitt förnamn, Linnéa ofta med hela sitt namn och adress. Genom att berätta om sitt görande, sina tankar och känslor skapar man sig ett eget rum, man blir synlig inför sig själv, påpekar Edlund. Först i borgerlig miljö blir Linnéa synlig.

Julia använder sin dagbok när hon skriver om sina försäljningar med en småföretagares nyttoinriktning. I detta och trons rum får hon sin bekräftelse på sitt arbete. Här görs vardagliga erfarenheter. Tiden blir en sammanhållande faktor för det jag som formas och omformas. Kanske är det så, skriver Edlund, att behovet av konstans och kontinuitet varit extra uttalat hos dessa två vars försörjningssituation karaktäriserats av rörlighet – ett kringflyttande i både geografiska och sociala rum. Båda bekräftar de sig i sina dagböcker som handlande, tänkande och kännande varelser. De bekräftar sig också som särskilda genom att *inte* skriva om hushållets vedermödor, om det som alla kvinnor gör. Båda ökar efterhand sina kritiska kommentarer.

Utan den tvärvetenskapliga forskningsansats som Edlund använder sig av är det inte säkert att hon hade fått syn på t.ex. rumslighetens betydelse i utvecklingen av självrepresentationerna. Både Julia och Linnéa skrev knapphändigt, Julia dessutom utan interpunktion och hon använde versaler på ett godtyckligt sätt. Att tyda meningen i texterna är inte helt lätt. Som läsare tror jag ändå att dagboksskrivandet har haft en betydande del i både Julias och Linnéas arbete med sina självbilder,

men tycker att texterna kan ge mer. Edlund har gjort avgränsningar i dagboks materialet som hon alltför knapphändigt redovisar skälen för. Hon diskuterar inte heller vilken roll samtalen med Linnéa kan ha haft för tolkningen av dagbokstexterna. Det finns onödiga upprepningar i boken, särskilt gäller det bildtexter. Vi får veta för lite om vilken faktisk tid som kunde finnas för att skriva i dagboken; kartorna har inga skalor, så vi kan inte bilda oss en uppfattning om hur lång tid det kunde ta för Julia att t.ex. resa med fisken in till Luleå. På fotot av henne och brodern ser han inte alls så kraftfull ut som Julia. Här kunde bildtexten ha fördjupat bilden av henne genom att berätta det som framgår på spridda ställen om att de hanterade upp till 400 kg strömming per resa, som de måste ha fraktat med båt till staden och salufört från en skottkärra. Det finns foton av boställen där Linnéa tjänstgjort, där det tydligt framgår hur liten platsen för den egna integriteten måste ha varit, som kunde ha följts av texter om hennes betoning av bristen på det egna utrymmet och om hennes bekymmer med att hålla sin dagbok borta från obehöriga, särskilt som just denna brist blir betydelsefull för analysen. Här finns flera andra exempel på hur bildernas kommunikation kunde ha tagits till vara för att ytterligare bekräfta dagbokstexternas betydelse för identitetsskapande.

Att Julia inte var anställd ger henne både en annan kontroll och frihet över sin tid än den Linnéa hade. Hon hade behov av sin dagbok för att kunna hålla reda på bl.a. leveransdagar. I hennes dagbok finns ibland två lite olika versioner av en händelse, särskilt vad gäller förmedlingen av känslouttryck. I efterhand har hon strukit över en av dem. Edlund tolkar detta som att Julia ger sig en möjlighet att utveckla skrivandet. För mig låter det rimligare att tänka sig att hon helt enkelt skriver den andra versionen senare, i ett annat sinnestillstånd, och vid omläsningen ser sitt misstag. Det som då blir intressant är att försöka förstå varför hon strukit över den ena. Edlund skriver att hon inte ställer sig frågor om huruvida den skrivna texten läses återkommande eller om man kanske avslöjar vad man skrivit för någon annan. Kanske är det detta som gör att Edlund när hon analyserar Linnéas ord, att man inte kan skriva något som man inte kan stå för; för inte tänker man sig att Linnéa kunde tala med sin vän pigan om social orättvisa när de båda var anställda i borgerliga hem, utan enbart hade dagboken som samtalspartner.

Det blir nödvändigt att i hög grad begränsa det omkringliggande när man har att göra med ett så stort ma-

terial som detta. Det Edlund redan gjort är imponerande och eftersom hon presenterar sitt material ingående ger det också upphov till att läsarens fantasi får fritt utlopp.

Gunnel Olsson, Helsingborg

Ulf Drugge: *Krisbiografier. Utfattiga och mindre fattiga förr*. Bokbox förlag, Malmö 2007. 245 s., ill. ISBN 978-91-86980-37-5.

Att tacka ja till ett recensionsuppdrag är alltid ett lotteri. Man vet aldrig vad man får i sin hand. Denna gång föll boken *Krisbiografier. Utfattiga och mindre fattiga förr* av sociologiprofessorn Ulf Drugge på min lott, och det var med spänning och förväntan jag tog mig an läsningen. Ämnet är mycket angeläget och ansatsen lovvärd. Dessutom är arbetet gränsöverskridande och okonventionellt då författaren är en sociolog med intresse för historiska källor. Bokens empiri utgörs huvudsakligen av handskrivna protokoll från ett antal norrländska sockenstämmor.

Boken är uppdelad i sex kapitel: ett inledande, ett sammanfattande och däremellan fyra tematiska kapitel. Kapitel två, Om att spåra arbetslinjen historiskt, handlar om just arbetslinjen och börjar med en genomgång av forskningen som bedrivits kring Martin Luthers arbetsetik, vilken ger en nyanserad bild av Luthers uppfattning. Drugge påpekar att det arbete Luther förespråkade inte handlade om arbetsglädje och kapitalförmering, utan om det mödosamma arbetet. Det poängteras att predestinationsläran som Max Weber skriver om inte stämmer överens med Luthers uppfattning, och detta är ett tema som sedan går igen i fallbeskrivningarna. Fokus i kapitlet ligger på svenskt 1800-tal och diskussionen handlar om hur arbetslinjen framträder i protokoll rörande fattigvården. Frågan som de lokala fattigvårdsmyndigheterna arbetade med handlade om att identifiera vem som drabbats av rätt sorts fattigdom och vem som visade tecken på falsk fattigdom. För att få hjälp krävdes att den fattige uppvisade en vilja att försörja sig själv och sina närmaste. Särskilt uppmärksammas ungdomars situation och Drugge går även igenom specifika åtgärder under nödåren 1867–1868, dessutom belyses förhållanden på och tankar om fattighus och arbetsinrättningar.

Kapitel tre, Om försörjningsansvar och gamla förr, behandlar den inom fattigvården framträdande frågan om vem som skulle ta ansvar för de äldre, vilka inte hade

någon självklar plats i 1800-talshushållen. Mönstret som framträder i redogörelsen är att eventuella försörjare ofta lade ner en hel del energi på att hitta argument för och sätt att undandra sig ansvaret för äldre släktingar. Sockenkommunernas kamp om de begränsade medlen i fattigkassorna var många gånger hård och processerna blev inte sällan utdragna, vilket enligt författaren indikerar att lagstiftningen på området var otydlig. Framförallt är det två typer av konflikter som identifieras: värdekonflikter (om varför man skulle värna om och hjälpa utsatta äldre) och intressekonflikter (om vem som skulle ta det eventuella ansvaret).

Kapitel fyra, Om sockengång, utsatthet och motstånd, handlar om en okänd, men ändå socialt och psykologiskt mycket genomgripande åtgärdsform på lokal nivå i Sverige, sockengången. Detta är också bokens volymmässigt mest omfattande kapitel, vilket är positivt då det visar sig vara ett föga utforskat område. Sockengång är idag ett obekant begrepp, delvis kanske beroende på att åtgärden ofta innebar stigmatisering, men även på att begreppet sockengång, också när den utövades, var långt ifrån enhetligt. Åtgärden innebar att den fattige skulle vandra från gård till gård för att där förses med kost och logi. Ibland, men inte alltid, förväntades den fattige utföra enklare sysslor som motprestation. Att detta för den nödställda resulterade i problematiska beroendeförhållanden för en lång rad hushåll är inte svårt att föreställa sig och det går också att utläsa mellan raderna i uppteckningarna. Kapitlet avslutas med en analytisk ansats som (i princip) saknas i övriga kapitel.

Kapitel fem, bokens sista empiriska kapitel, Om eldens härjningar och sociala sammanhang, är utåtblickande och framåtsyftande. Här beskrivs vad som hände när man gick från bondesamhällets kollektiva brandförsäkringssystem, den s.k. brandstoden, till att teckna individuella försäkringar. Detta är bara ett exempel, ett välfunnet sådant bör påpekas, på hur ansvar kan individualiseras och hur byarnas och socknarnas gemenskap därigenom kom att brytas upp. Följden blev att de besuttna kunde skaffa sig ett skydd mot den olycka som elden innebar, och att de mindre bemedlade förvandlades till fattighjon om och när olyckan var framme.

Bokens sista kapitel utgörs av en sammanfattning där studiens viktigaste rön jämförs med och ställs i relation till likartad forskning.

Det var som sagt med förväntan jag grep mig an uppdraget att recensera boken och det har nu blivit dags att presentera mitt omdöme. Tyvärr, måste jag säga, lever boken inte upp till förväntningarna. Jag tycker

faktiskt att man kan ställa högre krav på en professor, framförallt när det gäller språket, som hade vunnit på en eller ett par genomarbetningar där invecklade meningsbyggnader och irriterande upprepningar rensats bort. Detta är en senior forskares arbete och i den flod av böcker och andra texter som sköljer över oss alla borde det ligga i författarens intresse att paketera sina tankar och sitt arbete bättre. Det är i alla fall ett krav jag tycker man kan ställa på vetenskapen, speciellt den humanistiskt samhällsvetenskapliga. Och några spår av den kunskapsteoretiska diskussion som förts på olika håll inom akademien de senaste åren syns inte. Det man får sig presenterat blir med andra ord en okritisk och dåligt problematiserad inblick i ett antal arkiv. Jag hittar allt för många tecken på otydlighet och saknar en fördjupad diskussion kring studiens kunskapsteoretiska implikationer. Författarens analytiska verktyg hålls i hög grad dolda för läsaren och källorna får därför lite för mycket tala för sig själva. Visst finns det källkritiska påpekanden, men för att kunna värdera arbetet hade jag behövt en annan, mer djupgående teoretisk diskussion kring vilken kunskap Drugge menar att boken presenterar. Detta tas i allt för hög grad för givet, vilket gör att boken uppfattas som hopplöst föråldrad. Bara glimtvis knyter berättelsen an till mer allmängiltiga frågeställningar och det mesta av det arbetet får läsaren göra själv. Synd!

Även om helhetsbedömningen är negativ finns trots allt positiva saker att säga. En sådan är att studien inte ger någon förenklad bild av den fattiga människan, tvärtom nyanseras begreppet och tillvaron för de utsatta på 1800-talet beskrivs på ett mångfacetterat sätt. Ansatsen i arbetet är också väl värd att lyfta fram. Denna typ av gränsöverskridande arbeten behövs, och trots att boken inte lever upp till mina förväntningar så visar författaren i alla fall att det går att bryta med vetenskaps-samhällets problematiska gränsdragningar. Det lovar gott inför framtiden.

Eddy Nehls, Vänersborg/Stenkullen

Anders Berge: *Sjukvårdens underklass*. Boréa, Umeå 2007. 364 s., ill. ISBN 978-91-89140-50-9.

Psykiatrins historia är inte synonym med de stora, behandlande anstaltens historia. Vid sidan av dem fanns en ganska spretig uppsättning former för omhändertagande med olika huvudmän och ambitionsnivåer.

Kommunernas fattigvård var en stor aktör. Men här fanns också enskilda och landstingsdrivna anstalter. Historikern Anders Berge menar att dessa huvudmän som stod vid sidan av den statliga sinnessjukvården inte fått den uppmärksamhet som de borde haft när psykiatrin historia har beforskats. För att avhjälpa bristen har Berge med sin bok *Sjukvårdens underklass* undersökt hur denna sinnessjukvård organiserades, dimensionerades och reglerades.

Sjukvård är inte något som tillhör en viss institutionell form. Istället pekar Berge på en rad olika former för sjukvård, varav familjen och hemmen var en sådan och de särskilt inrättade sjukhusen en annan. Däremellan fanns en stor uppsättning andra platser för omhändertagande och sjukvårdsformer.

De kommunala sjukvårdsinrättningarna tillkom som en del av kommunernas fattigvård och var riktad till understödstagare (s. 22). Denna enklare kommunala vård, liksom landstingens och de enskilda anstalternas, benämner Berge B-sjukvård. Med A-sjukvård menas sådana anstalter "som inom sitt område hade resurser att ta sig an alla typer av fall" (s. 24).

De sinnessjukhus som Berge menar var av A-typ hade under undersökningsperioden 1910–1950 ett platsantal som steg från cirka 9 000 till 25 000. Psykiatrin såg gärna att dessa platser befolkades med nyinsjuknade fall. Så var dock inte fallet eftersom behandlingsframgångarna var små. Många patienter kom att betraktas som kroniker och åldrades på sjukhusen. Men många kom också att befolka andra institutioner, som vårdhem, fattigvårdsanstalter och landstingsinstitutioner (s. 51). 1928 förefaller lika många personer med psykiska åkommor ha funnits inom dessa olika anstalter som inom den statliga sinnessjukvården.

B-sinnessjukvård gavs generellt sett i små enheter, oavsett om huvudmannen var kommun, landsting eller enskild (s. 265). Denna form av sinnessjukvård var i väsentliga delar rättsligt oreglerad, hade stora kvalitetsvariationer, var beroende av de lokala politikernas goda vilja och tog inte sällan hand om patienter som, enligt Berge, borde vårdas i A-sjukvården (s. 270).

Berge ägnar vanvårdens historia stort utrymme. Han säger sig vilja "utarbeta en definition av ett auktoritativt samtida vanvårdsbegrepp" (s. 66). Samtidigt menar han att begreppet "ger oss en bild av den då existerande vanvården, vilket är mitt främsta syfte" (s. 66). Jag måste erkänna en viss osäkerhet inför dessa båda viljeyttringar. Å ena sidan vill Berge undersöka begreppets historicitet, å andra sidan har han för avsikt att komma fram till den

"existerande" vanvården. I mina ögon används här ordet "vanvård" på två olika sätt. Dels framstår det som ett begrepp sprunget ur samtida uppfattningar, dels verkar Berge vilja söka hur vanvården verkligen var. Går dessa två målsättningar att förena?

Oavsett vilket, var frågan om vanvård, som Berge skriver, till stora delar knutna till fysiskt tvång, till inlåsning i celler och användning av remmar och andra verktyg som hindrade den intagnas rörelsefrihet. Utanför "A-psykiatrin" kunde vanvård fyllas också med andra betydelser. Överinspektören för sinnessjukvården kunde rapportera om intagna som var inlåsta i rum, burar och andra små fängesliknande utrymmen. Inte sällan försvårade sådana inlåsnings tillsyn av de inspärrade (s. 73). Ytterligare en form av vanvård var avsaknad av dokumentation av de intagnas tillstånd och behandling (s. 74). Överinspektören pekade på att förhållandena för dem som vårdades i hemmet ofta var värst. Hemmet, betraktat som den minsta vårdenheten, ansågs, liksom små avdelningar och anstalter, löpa störst risk att vanvårda de intagna. Patienter riskerade att blandas på ett för vården hämmande sätt, vistas i undermåliga lokaler och behandlas utan möjlighet till tillsyn och dokumentation. "Under gynnsamma förutsättningar i vad avsåg sjukdomens art och egna resurser ansågs hemmen kunna ge en god enklare sjukvård, under ogynnsamma en vanvård utan like" (s. 80–81).

Undersökningens materialbas hämtas framförallt från protokoll och årsberättelser från Överinspektören för sinnessjukvården i riket, utredningar, lagtexter och riksdagstryck. Med detta material vill Berge studera dels sjukvårdssystemet, dels vårdinrättningarna och deras praktik. Han vill komma "så nära vårdens vardag som möjligt". Men då ska man inte känna sig alltför bunden till de centrala myndigheternas arkiv. Berge kan leverera exempel på skildringar från vårdens vardag, framförallt i form av inspektioner där fel och brister noterades. Om han hade gjort allvar av att söka sig till "vårdens vardag" hade han emellertid varit tvungen att lämna Stockholm och Riksarkivet för att ge sig in i de kommunala arkiven. Det skulle givetvis generera en mer omfattande undersökning av ett svårhanterligt och heterogent källmaterial. Men det förtjänar ändå att sägas att "vårdens vardag" i väsentliga avseenden ligger utanför studien. Däremot är källorna väl lämpade för undersökningen av sjukvårdssystemet.

I kapitel 6 undersöker Berge den kommunala sinnessjukvårdens kvalitet. Källmaterialet är årsberättelser och inspektionsrapporter från Överinspektören för sin-

nessjukvården. För att kunna avgöra kvaliteten använder han samtidens egna normer (s. 159). Berge urskiljer sex ”kvalitetsdimensioner” som återfinns i källorna: 1) Åtskillnad och individualisering efter patientkategori, 2) Terapins innehåll, organisering av det dagliga livet, 3) Användande av isolering, 4) Materiell standard, 5) Personalens antal, utbildning och beläggningsgrad samt 6) Intagningshandlingar och patientjournaler.

Med dessa som utgångspunkt rangordnar Berge kommunala anstalter i tre, som han skriver, konsumtionsklasser: 1) tillfredsställande, 2) mindre tillfredsställande och 3) undermålig vanvård. 1920–1926 fördelar sig ungefär hälften av anstalterna jämnt i den första och sista klassen. Resten hamnar i klass 2 (s. 197).

Den kommunala sinnessjukvården hade generellt sett inte fattigvårdsprägel jämfört med övrig sjukvård. Ändå, menar Berge, är den allmänna bilden dystert. De flesta kommunala anstalter levde inte upp ens till de samtida kraven för enklare sinnessjukvård (s. 231). Skillnaderna från kommun till kommun berodde på lokala politiska viljor och beslut.

Berge introducerar alltså ett klassbegrepp och menar att hans undersöknings huvudfråga rör den kommunala sjukvårdens klasskaraktär. Han lägger härvid fokus på vad som erbjöds patienter, vad de fick snarare än vilka de var (s. 20). Klass studeras med andra ord utifrån ett slags konsumtionsperspektiv. Som central fråga anges: ”Finns det ett klassmönster som inte rör vilka patienterna var utan vad de fick?” (s. 20). Redan på följande sida besvaras delvis denna fråga genom konstaterandet att sjukvårdens målsättning under första hälften av 1900-talet *inte* var att ge alla vård på lika villkor (s. 21).

Berge förstår sitt klassperspektiv som ett patientperspektiv. Det är tilltalande. Vi är många som gärna vill utföra våra historiska studier ”underifrån” eller ”på golvet”. Berges intresse ligger vid konsumenterna och mindre vid producenterna. Likväl är det uteslutande källor från de senare som studien omfattar. Han ställer frågor som ”Vad innebar det att vara patient på fat-

tigvårdsanstalt? och Hur skiljde sig vårdens vardag för olika patienter?” (s. 32). Jag har dock svårt att se dessa frågor besvarade i undersökningen. Måhända begränsas min läsning av mina förväntningar. Men i dessa avseenden tycker jag nog att Berge utger sig för att göra en undersökning som inte genomförs. Det han gör är inte sämre, utan tvärtom klarläggande och relevant.

Men klassbegreppet gäckar mig en aning. Avser klassbegreppet människorna eller institutionerna (s. 260)? Det förefaller mig inte helt klargjort. Och när Berge talar om olika konsumtionsklasser löper associationerna ganska lätt till den sortens klassbegrepp som Statens Järnvägar och andra transportföretag använder sig av. Klass är i den här undersökningen ett ord som antingen borde ha utvecklats – inte minst teoretiskt – och använts mer stringent eller ha lämnats utanför studiens centrala begreppsapparat.

Som nämndes i inledningen kritiserar Berge den psykiatrihistoriska forskningen i Sverige och jämförbara länder för att den inte har intresserat sig för de vårdformer där psykiatern hade ”ringa eller ingen närvaro”. Berge menar att ”en historisk bedömning av hospitalens roll bör vila på kunskap om hur sinnessjuka behandlades utanför deras väggar” (s. 275). Jag är benägen att hålla med, trots att jag representerar den forskning som Berge kritiserar. Hans bidrag är mycket välkommet. Han undersöker en väsentlig del av förutsättningarna för vården utanför de stora sinnessjukhusen, för en psykiatrisk vård som paradoxalt nog ägde rum till stor del utan psykiatrins närvaro. Berge beskriver och analyserar denna verksamhet, dess organisering, reglering och omfattning, på ett inkännande och noggrant sätt. Men jag måste också notera att hans bidrag till just hur sinnessjuka *behandlades* är tämligen begränsat. Undersökningen om vad dessa anstalter gjorde med sina intagna och vad de i sin tur gjorde med anstalterna väntar fortfarande på sin forskare.

Lars-Eric Jönsson, Lund